

Archeologische Kroniek

Zuid-Holland

41^e jaargang | 2009

Alphen aan den Rijn

In de gemeente Alphen aan den Rijn zijn door een metaaldetectoramateur drie loden voorwerpen gevonden. De eerste is gebruikt om iets te merken, bijvoorbeeld een partij goederen. Het voorwerp is 31,10 gram zwaar en min of meer eivormig, heeft een geboord gaatje en een ingeslagen nummer "93". Verdere achtergronden zijn onbekend; het voorwerp is waarschijnlijk 19de-eeuws.

De andere twee voorwerpen zijn intrigerend. Ze zijn beide 17 mm groot en respectievelijk 2,72 en 4,27 gram. Er staat op de voorzijde een gebouw, waarschijnlijk een kerktoeren en op de keerzijde respectievelijk een B en een C. Van dit soort penningen is betrekkelijk weinig bekend. Dat komt deels doordat er vrijwel geen informatie op vermeld staat. Waarschijnlijk zijn ze gebruikt in de kerkelijke armenzorg en zijn de B en C aanduidingen voor een wijk of armenmeester. Geregistreerde minderbedeelden, die braaf naar de kerk gingen, ontvingen na afloop van de mis zo'n penning. Met deze penning konden ze bijvoorbeeld bij de bakker een brood krijgen. Er werd wel vaker uitgekeerd in de vorm van penningen in plaats van in echt geld, omdat de mensen dan niet in de verleiding kwamen om het geld oneigenlijk te besteden, bijvoorbeeld bij de slijter. De registratie en het onderzoek van deze penningen staat nog in de kinderschoenen. Het is niet ondenkbaar dat ze dichtbij huis zijn gebleven en dat deze penningen in Alphen zijn gebruikt.

Geldmuseum, drs J.E.L. (Jan) Pelsdonk

Bergambacht | Veerweg

Tijdens het verkennende booronderzoek (Van Eijk & Müller, 2005) werd in de ondergrond op een terrein aan de Veerweg (N478) in de gemeente Bergambacht een donk gevonden. Tijdens het opvolgende karterend booronderzoek bleek dat de top van de donk intact is. In enkele boringen werd in de top van deze rivierduin houtskool gevonden (Kruidhof, 2005). Dit houtskool wordt als mogelijke aanwijzing voor menselijke aanwezigheid gezien. Omdat bovendien donken in het verleden vaak bewoond werden, was geadviseerd om in de zone met de donk geen grondroerende activiteiten dieper dan 2 m te laten plaatsvinden. In het kader van de nieuwbouw bleek dit echter niet mogelijk. Daarom is daar waar de rivierduin hoger dan 8 m onder N.A.P. zat een archeologische opgraving door middel van het voorboren van heipalen uitgevoerd. Bij dit onderzoek is de top van het rivierduinzand bemonsterd. Op basis van het archeologische onderzoek kan het volgende worden geconcludeerd:

- de donk heeft een oost-west oriëntatie en een breedte van 8 tot 10 m en loopt zowel in noordelijke als in zuidelijke richting geleidelijk af,
- tijdens het veldonderzoek zijn verschillende archeologische indicatoren gevonden, met name houtskool en knappersteen (verbrande hars), die beide ook van natuurlijke oorsprong kunnen zijn, maar ook fragmenten verbrand visbot en een vuurstenen artefact. Hierdoor lijkt afdoende bewezen dat er menselijke activiteit plaats heeft gevonden op de donk; hierbij zou je kunnen denken aan een (tijdelijk) kampement op de rivierduin. Op basis van de N.A.P.-hoogte van het hoogste en laagste relevante archeologische indicatoren, zijn de lagen gedateerd tussen het Laat Mesolithicum en het Vroeg Neolithicum. Een en ander

op basis van de curve van zeespiegelstijging, zoals die wordt weergegeven door Berendsen et.al., 2007. Hoewel het vondstmateriaal verspreid over de rivierduin is gevonden, zaten in twee boringen verschillende archeologische indicatoren (vuurstenen artefact, verbrand visbot) bij elkaar. Vlak ten zuidwesten van deze boring ligt het rivierduinzand het hoogste. Op basis daarvan en op basis van het hoogtemodel uit het vooronderzoek (Kruidhof, 2005) is de mogelijkheid aanwezig dat deze vondstconcentratie zich ten oosten van het onderzoeksgebied voortzet.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Rogier de Groot

Binnenmaas- Mijnsheerenland | Laan van Westmolen en de Molenvliet

SOB Research heeft drie beperkte archeologische opgravingen uitgevoerd bij een watergang tussen 'De Vijf Schelpen' aan de Laan van Westmolen en de Molenvliet te Mijnsheerenland. De opgravingen vonden plaats omdat bestaande voetgangersbruggen zouden worden vervangen. In de opgravingsput bij de 'De Vijf Schelpen' werden belangrijke archeologische resten gevonden.

In de zuidelijke helft van deze put bestond de bodemopbouw uit een tweetal heterogene, opgebrachte lagen op een laatmiddeleeuwse ophogingslaag. Onder de laatmiddeleeuwse ophogingslaag werden natuurlijke oeverafzettingen van de Maas uit de fase Tiel IB of eerder gevonden.

In de noordelijke helft van de werkput werden onder de laatmiddeleeuwse ophogingslaag een tweetal ophogingslagen uit de Romeinse Tijd op een natuurlijke afzetting van lichtgrijze, zandige klei (Afzetting van Tiel 1B) gevonden.

In de zuidelijke helft van de put werd hoogstwaar-

schijnlijk een laatmiddeleeuwse sloot gevonden. In de noordelijke helft van de werkput werden in vlak 4 op een diepte van 1.36-1.42 m onder N.A.P. 7 aangepunte palen gevonden, een concentratie van kleine paaltjes en staken en een takkenpad. In alle gevallen was elzenhout gebruikt. In vlak 6 lag vermoedelijk een rechthoekige mestkuil. Het aardewerk dat gevonden werd, bestond uit gedraaid en handgevormd aardewerk uit de Romeinse Tijd en handgevormd en gedraaid aardewerk uit de Late Middeleeuwen.

De scherven Romeinse gedraaid aardewerk waren afkomstig van terra sigillata, Belgische waar (waaronder veel scherven van Low Lands Ware 1), geveerd aardewerk, gladwandig aardewerk, ruwwandig aardewerk, Scheldevallei-amforen, wrijfschalen en dolia. Daarnaast werd, met name dieper in de Romeinse lagen, een grote hoeveelheid handgevormd aardewerk gevonden, waarvan tenminste een deel in Noord-Frankrijk geproduceerd is.

Andere vondsten waren: gesmede ijzeren spijkers, een zilveren denarius van Vespasianus, een koperen kinderringetje en een sierknop met een ingelegde gepolijste steen. Het bouw materiaal bestond uit fragmenten van tegula, baksteen, waaronder een fragment met een stempel, en huttenleem.

Ook werd een groot aantal fragmenten van maaltstenen van basaltlava (tefriet) gevonden.

Zilveren denarius met de beeltenis van Keizer Vespasianus (69-79).

Het botmateriaal ten slotte duidt op een industriële vleesproductie die verband houdt met (Romeinse) militaire aanwezigheid in de omgeving van de vindplaats.

Uit de opgraving blijkt dat er al in de Vroeg-Romeinse Tijd sprake was van bewoning en activiteiten. Het takkenpad was mogelijk aangelegd langs de oever van een gegraven haven of een natuurlijke inham. Vanwege de beperkte oppervlakte van de opgraving is het niet goed mogelijk de functie van deze vindplaats te duiden.

SOB Research, L. R. van Wilgen, met bijdragen van J. M. Grimm, C. J. Stevens & A. D. Crockett

Bodegraven | Oud Bodegraafseweg/Willemstraat/Mauritsstraat

In verband met het verplaatsen van een container aan de Oud Bodegraafseweg (locatie A), het plaatsen van twee containers op de Willemstraat (locatie B) en het plaatsen van mogelijk een vierde container op de Mauritsstraat (locatie C) is een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. Tijdens het veldonderzoek zijn bij de locaties A en C aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een (intacte) archeologische vindplaats. Op locatie A zitten de indicatoren, die voornamelijk bestaan uit bouwpuin en houtsnippers, in de restgeulvulling van het veenriviertje de Oude Bodegrave op een diepte van 1,8 - 2,2 m onder het maaiveld (3,07 - 3,47 m onder N.A.P.). De archeologische resten zijn geïnterpreteerd als afval-/dumppakket. Op locatie C zijn in de top van de oeverafzettingen van de Oude Rijn tussen 0,2 - 0,7 m onder het maaiveld (1,41 - 1,91 m onder N.A.P.) resten van de limesweg gevonden. De conservering van de archeologische resten lijkt goed te zijn. In hoeverre de

vindplaatsen intact zijn, was op basis van de geringe hoeveelheid boringen per locatie niet te zeggen.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Iris Briels

Brielle | Begijnhofkapel

Bij archeologisch onderzoek in de omgeving van de Begijnhofkapel aan de noord- en zuidkant van de Coppelstockstraat zijn alle archeologische resten gedocumenteerd en geborgen binnen de maximale verstoringsdiepte van de nieuwbouw of tot op het niveau van het grondwater (circa 90 cm onder het maaiveld plus 10 cm veiligheidsmarge). Dieper dan het grondwater graven zou gevaar voor verzakking voor de oude kapel kunnen vormen.

Tijdens de opgraving zijn resten van funderingen en uitbraaksleuven, vloeren, beerputten, ophogingslagen, (afval)kuilen en houten palen gevonden.

Een van de onderzochte beerputten.

Deze resten houden verband met bewoning in de periode 14de-19de eeuw. In de sporen en ophogingslagen zaten veel vondsten, zoals aardewerkscherven, botfragmenten, metalen voorwerpen, hout (met name onderdelen van tonputten en houten paaltjes), delen van leren schoenen e.d. Er is sprake geweest van minimaal vijf panden/erven uit de periode vanaf de 16de eeuw en later. Daarnaast kunnen er drie bewoningsfasen worden onderscheiden: 14de eeuw; 15de tot en met het eerste kwart van de 16de eeuw; eind 16de eeuw en later. In de 18de en 19de eeuw lijkt op dit terrein niet veel veranderd te zijn in tegenstelling tot het terrein direct ten zuiden en oosten van de kapel, waar wel gebouwd is. In de 20ste eeuw zijn de oude panden, zoals afgebeeld op de kadastrale minuut uit 1820, gesloopt en zijn er nieuwe huizen voor in de plaats gekomen. Deze zijn inmiddels ook gesloopt.

Ten noorden van de Coppelstockstraat zijn voornamelijk afval- en puinkuilen uit de 18de-19de eeuw gevonden. Dit is in overeenstemming met het uit eerder onderzoek verkregen beeld van de functie van

De originele vloer van de kapel.

dit perceel als een onbebouwd, groen stuk land tussen de bebouwde erven aan de noordkant van de Coppelstockstraat (Van Kempen, 2008a).

Tijdens de ontgraving in de kapel kwamen diverse funderings- en vloerresten en ophogingslagen vanaf de 15de-16de eeuw aan het licht. De funderingsresten houden vermoedelijk verband met het altaar van de kapel uit circa 1465.

Het onderzoek heeft informatie opgeleverd over de bewoningsgeschiedenis van het plangebied. Duidelijk is geworden dat het plangebied al in de 14de eeuw in gebruik was als woonlocatie. In de 15de eeuw is hier het Vrouwenhof/Begijnhof gesticht. Of de hoofdbouw van het hof (de woonvertrekken of andere gemeenschappelijke gebouwen) in het plangebied hebben gestaan, is niet geheel duidelijk, maar wel aannemelijk. In het plangebied heeft vanaf de 15de eeuw wel substantiële bebouwing gestaan, die in de 16de eeuw is afgebroken of gesneuveld bij de inname van Brielle door de watergeuzen. Uit het afval dat in de 15de-eeuwse beerputten is gedumpt, kan worden afgeleid dat het om vertrekken van het Vrouwen- of Begijnhof gaat.

Aan het einde van de 16de eeuw zijn burgerwoningen gebouwd langs de Coppelstockstraat en de Kerkstraat op de oude funderingen van de 15de-eeuwse gebouwen. Dat waren armoedige gezinswoningen, die waarschijnlijk buiten de invloedssfeer lagen van het in die tijd ten oosten van de kapel gelegen Vrouwenhof. De begijnhofkapel is inmiddels gerestaureerd en wordt geïntegreerd in de nieuwbouw.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Mina Jordanov

Delft | Paardemarkt

Bij de aanleg van nieuwe riolering op de Paardemarkt tussen de Kantoorgracht en het Raam te Delft is in de zomer van 2009 een aantal waarnemingen gedaan. Voorafgaand aan de aanleg zijn in 2008 twee proefputten gegraven om te kijken of er obstructies in de bodem aanwezig waren. Dit waren geen archeologische proefsleuven, maar deze zijn wel archeologisch begeleid. In maart 2009 is het verleggen van kabels en leidingen begeleid en in juli en augustus 2009 is de daadwerkelijke aanleg van het riool eveneens begeleid. Het onderzoek heeft bij elkaar vijf werkputten opgeleverd. In alle aangelegde putten is muurwerk aangetroffen.

afb. 1. Een overzicht van de werkputten en sporen geïdentificeerd op een moderne kadastrale ondergrond.

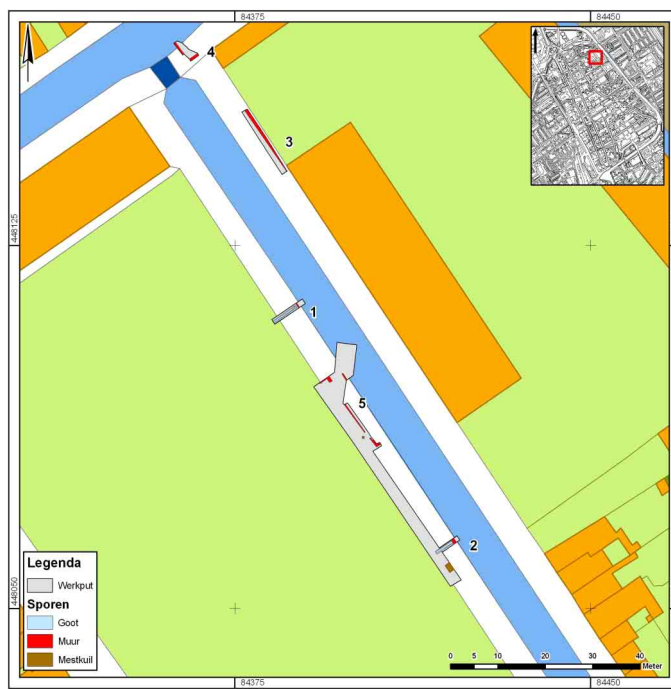

Afbeelding 1 geeft een overzicht van de werkputten met de sporen. In werkput 1 is de westelijke kademuur gevonden van de Raamgracht, die tussen de Paardemarkt en het Rietveld heeft gelopen. Verder zijn er in deze put de restanten van een goot met zinkgat van IJsselstenen (16x7,5x4 cm) gevonden, afgedekt met plavuizen (25x25x3,5 cm).

Werkput 2 heeft ook een restant van de kademuur opgeleverd. Hier is ook een gemetseld riool gevonden waarvan de bovenkant zich op circa 150 cm onder het maaiveld (hier circa 0 N.A.P.) bevond.

In werkput 3 is een noord-zuid lopende muur van kloostermoppen (25x11x4) gevonden die hoogstwaarschijnlijk een restant is van het voormalige vrouwenklooster Onze Lieve Vrouwe in Nazareth (1468-1572). Het klooster is vermoedelijk volledig verwoest

afb. 2 De werkputten en sporen geprojecteerd op de eerste kadastrale minuut van 1832.

tijdens de ontploffing van het Kruithuis in 1654. In werkput 4 zijn de waarnemingen achteraf gedaan. In deze werkput zat een muur die in het verlengde lijkt te liggen van de huidige bebouwing aan de Kantoorgracht. Een tweede muur is minstens één maal vertand en is vermoedelijk onderdeel geweest van de oude kade van de Raamgracht. In werkput 5 is de kademuur uit put 1 en 2 wederom waargenomen. Een deel van deze muur was al verwijderd en naast de rioolsleuf gelegd.

Een deel van de zeer zware kademuur van de Raamgracht. Mogelijk behoort de kern van deze kade tot de fundering van een gebouw van vóór de ontploffing van het Kruithuis (1654).

De steenmaten van de buiten- en bovenkant van deze muur, die bestond uit IJsselsteentjes, waren 16x8x4, terwijl de onderkant van de muur opgebouwd was uit grotere stenen (21x10x5). Het ziet ernaar uit dat de muur op een gegeven moment 'bekleed' en verhoogd is geweest met nieuwe stenen. Aan de buitenzijde van de muur was namelijk niet te zien dat er oudere stenen in de kern zaten. Gezien de grote afmetingen van deze muur is het mogelijk dat de kern van de kademuur oorspronkelijk deel uitmaakte van de funde-

ring van een ouder gebouw. Na de ontploffing van het Kruithuis is bij de herinrichting van het terrein deze fundering mogelijk hergebruikt als kademuur. Bij de kademuur in werkput 1 en werkput 2 was namelijk geen sprake van een oudere kern. Deze muren waren ook minder diep gefundeerd.

Het zou hier dan hoogstwaarschijnlijk gaan om een gebouw dat tot het Sint Claraconvent behoorde. Een andere noord-zuid lopende muur lag parallel aan de kade. De fundering van deze muur bevond zich op circa 118 cm onder het maaiveld. Onder deze muur zat een puinlaag op circa 158 cm onder het maaiveld. Onder deze puinlaag bevond zich schone klei. De zuidkant van deze muur was afgebrokkeld waardoor het niet bekend is tot hoe ver deze heeft doorgelopen. Haaks op deze muur bevond zich een muur die minder diep gefundeerd was. Hoe deze muren met elkaar in verband stonden, is niet duidelijk geworden. Deze muur bestond uit zowel rode als gele stenen. In het verlengde van deze sporen bevond zich wederom een muur. Deze muur was gefundeerd op houten planken en was naar binnen toe verzakt. De muur kon over een lengte van circa 2 m blootgelegd worden, voordat deze de hoek om ging richting het oosten en niet verder gevolgd kon worden. Onder de balken bevond zich een kleine open ruimte van circa 10 cm hoog, hierin is één scherp aardewerk gevonden die tussen 1600 en 1800 dateert. De onderkant van de planken bevond zich op circa 150 cm onder het maaiveld.

Als laatste zijn nog twee mestkuilen gevonden. In één van beide is aardewerk aangetroffen daterend tussen 1550 en 1650.

*Archeologie Delft,
Bas Penning & Steven Jongma*

Den Haag | Noordhof

Tussen 22 en 30 juni 2009 voerde de afdeling Archeologie een onderzoek uit op de Noordhof in Den Haag. Het onderzoeksterrein ligt direct ten westen van de Tomatenlaan en ten zuiden van de Noordweg. Al eerder, in 2006 en 2003, zijn er op het aangrenzende perceel en aan de overzijde van de Tomatenlaan op Boezemland resten uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen gevonden.

De Noordhof ligt op de flank van de oudste strandwal van Den Haag. Deze strandwal verbindt de bewoningskernen van Rijswijk, Voorburg, Leidschendam en Voorschoten met elkaar. De oudste archeologische resten die op deze strandwal zijn gevonden dateren uit het Laat Neolithicum en worden toegeschreven aan de Vlaardingencultuur en de iets latere Standvoetbeker- en Klokbekercultuur.

De oudste resten, die op de Noordhof zijn gevonden zijn echter jonger en dateren uit de Vroege IJzertijd. Ze hebben een directe relatie met het ontstaan van de Gantel; een grote getijdengeul, die vanuit de Maasmonding tot diep in het achterland doordrong. Als gevolg van die getijdengeul kwam de afwatering van het in de Bronstijd ontstane veenmoeras op gang en begon het landschap te verdrogen. Aan de veenvorming kwam een eind en door de drogere omstandigheden werd de strandwal opnieuw bewoonbaar. Een ander gevolg was de aanvoer van zout water dat via een zijtak van de Gantel tot vlak langs de strandwal stroomde. Voor de ijzertijdboeren betekende dit dat zij zout konden winnen. Daarvoor kookten zij zee-water in grote potten of schalen tot een dikke pekkel ontstond. Deze pekkel werd in zoutgootjes gesmeerd, die op aardewerken staafjes werden gelegd. Daaronder stookten zij een vuur, zodat al het water

verdampte en het zout als een soort koek aan de binnenkant van de gootjes kristalliseerde. Het aardewerk dat daarvoor gebruikt werd, is organisch gemagerd, zeer zacht en heeft een geel/oranje kleur. Het staat bekend als briquetage of kustaardewerk.

Fragmenten van staafjes en gootjes, het typische aardewerk (briquetage) dat gebruikt werd bij de zoutwinning in de IJzertijd.

Op de Noordhof en op Boezemland is in een pakket met een dikte van meer dan 30 cm met afval van deze zoutproductie ook dit aardewerk gevonden. Het dateert uit de Vroege IJzertijd (vanaf circa 600 v. Chr.) en deze datering komt overeen met het ontstaan van de Gantel.

Het zout werd getransporteerd in de zoutgootjes, die daardoor in het binnenland terechtkwamen en dan ook op vele plaatsen langs de Rijn en de Maas tot voorbij Maastricht gevonden worden (Van den Broeke 2007). De Noordhof is tot nu toe de enige vindplaats uit de Vroege IJzertijd in Nederland, waarvan is vastgesteld dat er op grootschalige wijze zoutwinning

heeft plaatsgevonden.

Het lijkt erop dat in de loop van de Midden en Late IJzertijd de strandwal opnieuw verlaten wordt. Dit heeft mogelijk te maken met de wijze waarop de Gantel het gebied steeds meer in haar greep krijgt. De overstromingen worden heftiger en over een steeds groter wordend areaal worden sedimenten afgezet. Aan het begin van de Romeinse Tijd komt hierin verandering. De Gantel is dan inmiddels grotendeels verland en gedraagt zich meer als een rivier, die slechts incidenteel overstroomt. Op de hogergelegen oeverwallen van de Gantel worden vanaf de 2de eeuw boerderijen gebouwd en ontstaat een nederzetting ter hoogte van het Hoge Veld. Op de Noordhof zijn uit deze periode verschillende sloten bewaard gebleven. Directe nederzettingsresten, zoals plattegronden van boerderijen of schuren, ontbreken echter. De grote hoeveelheid aardewerk in de sloten wijst erop dat de nederzetting niet al te ver weg heeft gelegen. In de loop van de 3de eeuw wordt de Noordhof opnieuw verlaten. In hoeverre dit samenhangt met het verlanden van de Gantel is niet duidelijk. In algemene zin zien we een afname van de bevolking aan het einde van de Romeinse Tijd. In grote delen van het Westland komt opnieuw veenvorming voor; een ontwikkeling die voortduurt tot in de Late Middeleeuwen. In Wateringse Veld is dat veenpakket niet gevonden en dus ook niet op de Noordhof. In de loop van de 12de eeuw worden de drassige gebieden achter de strandwallen ontgonnen. Richtingbepalend voor de sloten en de greppels in de Wippolder zijn de Strijpkade en het Oosteinde. Op de Noordhof zijn verschillende middeleeuwse sloten gevonden, die alle haaks staan op het Oosteinde en parallel lopen aan de Strijpkade. Het geheel geeft een

beeld van een planmatige ontginning, die mogelijk heeft plaatsgevonden vanuit de Noordweg.

Op het westelijk deel van de Noordhof lagen behalve de middeleeuwse sloten ook veel kuilen met laatmiddeleeuws aardewerk, zoals roodbakkend, Maaslands en Pingsdorf. In sommige van die kuilen lagen in anatomisch verband liggende skeletten van paarden en koeien. Sporen van huizen en spiekers zijn niet gevonden, maar de grote hoeveelheden kuilen en greppels wijzen erop dat in de directe omgeving een boerderij moet hebben gelegen, die in gebruik was tussen circa 1100 en 1400 na Chr.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, E.E.B. Bulten

Den Haag | Uithofslaan vindplaats 4

Het plangebied Uithofslaan in de gemeente Den Haag wordt gefaseerd bouwrijp gemaakt. Vooruitlopend hierop vindt sinds 2000 archeologisch (voor)onderzoek plaats.

De jongste geologische afzettingen binnen het plangebied worden gevormd door de Gantellaag en de Laag van Poeldijk (Vos, Rieffe, Bulten 2010). In de Romeinse Tijd waren de kreek- en zijarmen van de getijdengeul de Gantel grotendeels verland. Op deze hogergelegen delen in het landschap werd in de periode vanaf de eerste tot circa het midden van de derde eeuw na Chr. gewoond.

Ook het voormalige kassengebied aan de Uithofslaan is rijk aan bewoningssporen uit de IJzertijd, de Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen, zoals eerder grootschalig onderzoek heeft aangetoond (Van den Bel 2003, Thanos 2001).

Het onderzoek van de afdeling Archeologie in 2009 vond plaats ter hoogte van vindplaats 4, een

Cananefaatse boerenederzetting uit de Romeinse Tijd, gelegen in het zuidwestelijk deel van het plangebied.

Het noordelijke deel van deze vindplaats was al in 2005 en 2006 door de afdeling Archeologie opgegraven. Dit onderzoek heeft veel materiaal en bewoningssporen uit de Romeinse Tijd aan het licht gebracht; zo zijn onder andere perceelgreppels, huisplattegronden, sporen van bijgebouwen, (afval)kuilen en waterputten blootgelegd.

Het doel van het onderzoek was om de omvang van vindplaats 4 te bepalen en om te kijken of in het gebied ten westen en ten zuiden daarvan ook nog vindplaatsen aanwezig zijn.

Er zijn geen nieuwe vindplaatsen aangesneden, wel zijn de perceelgreppels van de westelijke en zuidelijke begrenzing van vindplaats 4 gelokaliseerd.

Net als op het noordelijke deel van de vindplaats zijn ook hier sporen van enkele boerderijen met bijgebouwen, greppels, water- en paalkuilen opgegraven.

Het vondstmateriaal bestaat naast een kleine hoeveelheid mantelspelden hoofdzakelijk uit handgevoormd aardewerk en in min-

Sporen van een Cananefaatse boerderij uit de Romeinse Tijd.

dere mate uit gedraaid aardewerk. Uit enkele kuilen en greppels is verbrand huttenleem verzameld. Een andere vondstcategorie is het keramisch bouw materiaal (dakpannen, tegels etc.), waarvan in vergelijking met de meest noordelijke vindplaats uit de Romeinse periode aan de Uithofslaan (vindplaats 3), relatief kleine hoeveelheden opgegraven zijn. Een andere en opvallende vondstgroep wordt gevormd door brokken (kalk)mortel (Romeins beton?), waarvan enkele stukken duidelijke bewerkingssporen vertonen.

Het is helaas niet gelukt om tijdens het definitief onderzoek het hele zuidelijke deel van de vindplaats vlakdekkend op te graven. Dit komt door onvoorziene logistieke beperkingen gerelateerd aan milieuzaken en aanwezig sloopafval.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, A. Pavlović en M.M.A. van Veen

Den Haag | Gaslaan 125

Op basis van historische informatie was bekend dat op het terrein van het voormalige Tinbergen College aan de Gaslaan 125 een boerderij heeft gestaan met de naam Groenesteijn. Uit vooronderzoek bleek dat op de locatie resten van de boerderij aanwezig waren (J. van der Roest en J. Bex 2007, 2008, Waasdorp 2008). Op basis van de diverse baksteenformaten uit de funderingsresten rees het vermoeden dat op de onderzoekslocatie resten uit mogelijk de 15de eeuw of ouder aanwezig konden zijn.

De onderzoekslocatie ligt op de westflank van een oud duin (Laag van Voorburg) (P.C. Vos, E.C. Rieffe en E.E.B. Bulten 2007). Op het duin is een veenlaag aanwezig die richting strandvlakte in dikte toeneemt (op de onderzoekslocatie is het veen maximaal 0,35 m dik). Het archeologisch onderzoek heeft geen aanwij-

zingen voor bewoning uit de Prehistorie opgeleverd. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat eventuele sporen daarvan als gevolg van ontzandingen uit de 17de eeuw verdwenen kunnen zijn. Dit is echter niet waarschijnlijk, omdat de flank van het duin niet of nauwelijks ontzand is en er evenmin aanwijzingen zijn dat de locatie in de Prehistorie bewoond was. Het oudste spoor op het onderzoeksterrein is een sloot, die op basis van de vondsten tussen de 15de en de late 18de eeuw gedateerd kan worden.

De oudste funderingsresten van boerderij Groenesteijn lagen in het noordelijke deel van het onderzoeksterrein en zijn te dateren tussen het midden van de 17de en de late 18de eeuw. De boerderij met staldeel was circa 10 m breed en ruim 24 m lang. De inpandige kelder van circa 4 x 6 m is mogelijk gebruikt als zuivelkelder, waar melk afgeroomd en boter geproduceerd en opgeslagen werd. Het erf van de boerderij werd in het noorden begrensd door een sloot met diverse houten beschoeiingen. Op basis van het vondstmateriaal kunnen de beschoeiingen en de sloot in de 19de eeuw gedateerd worden.

Het boerderijcomplex is in de late 18de eeuw in de richting van de huidige Gaslaan verplaatst of uitgebreid. Daarbij is de 15de-eeuwse sloot gedempt. Mogelijk is daarbij ook de boerderij uit de 17de eeuw gesloopt, maar zeker is dit niet.

De opgegraven resten bestonden onder andere uit een stalschuur van circa 8 x 14 m. Het geheel was gefundeerd op acht grote, bakstenen poeren. Deze lagen paarsgewijs in de lengteas van de structuur en bestonden hoofdzakelijk uit hergebruikte grote bakstenen. Uit historische bronnen is bekend dat in de nabijheid van de onderzoekslocatie kasteel Westerbeek heeft gestaan, dat in 1794 grotendeels

De stalschuur van het boerderijcomplex uit de late 18de eeuw, vanuit het zuidwesten.

gesloopt werd. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de kloostermoppen van die locatie afkomstig zijn.

Pal ten zuiden van de stalschuur zijn de paalkuilen van een vierpalige hooimijt (circa 4 x 4,5 m) opgegraven. In twee van de kuilen waren nog vierkante grenen palen aanwezig van 30 x 30 cm. Op een van de palen zijn een merkteken en de letters L M ingekrast. Daarnaast zijn er op het erf van de boerderij enkele riolen, waterputten, een 18de-eeuwse afvalput en een kuil met daarin het vrijwel com-

Vierkante grenen paal van een vierpalige hooimijt.

plete skelet van een koe gevonden.

Het complex Groenesteijn werd in 1874 gesloopt. Op de locatie verrees een kindertehuis met dezelfde naam. Het tehuis werd op haar beurt in 1971, voorafgaand aan de bouw van het Tinbergen College, gesloopt.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie, A. Pavlović en M.M.A. van Veen

Dordrecht | Gezondheidspark Amnesty International-weg 7

In het plangebied Gezondheidspark lagen in de Late Middeleeuwen vermoedelijk het dorp Wolbrandskerke en het dorp Kruiskerke. De Sint-Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 maakten een einde aan de bewoning. Bij eerdere opgravingen in 2006 en 2007 zijn hier onder andere de fundering van een bakstenen kerktoeren en 176 graven gevonden en in 2009 is onderzoek gedaan naar de graven in het noord- en oostdeel van het kerkhof.

Hier is sprake van meerdere fases van komafzettingen met in de top van de oudste laag houtsnippers, palen, een sloot en graven, mogelijk uit de 11de -12de eeuw. De palen hebben misschien gehoord bij een voorganger van de bakstenen kerk. De sloot is vermoedelijk een (ontginnings-)sloot uit de vroegste periode van inpoldering.

Hierop ligt een latere afzetting, die ter hoogte van de kerk deels is opgehoogd. In de top zaten krimp-scheuren, houtskool en leembrokjes. Dit kunnen aanwijzingen zijn dat er een brand is geweest. Het pakket is waarschijnlijk opgeworpen voorafgaande aan de bouw van de 14de-eeuwse bakstenen kerk. De jongere bewoningssporen bestaan uit palen, liggend hout en graven. Het liggende hout was geen constructie- of funderingshout, maar vermoedelijk

aangebracht ter versteviging van het ophogingspakket.

Op het kerkhof zijn in totaal 141 graven opgegraven. In 92,5% van de graven lag een (vorm van) grafkist; meestal een kist van planken, maar ook boomstamkisten.

Eén van de middeleeuwse grafkisten.

links: overzicht van het veldwerk.

Tien individuen zijn zonder kist of bedekking begraven en in vijf graven was de overledene afgedekt met een houten plank. In vier graven bestond de 'kist' uit twee platen boomschors. In sommige kisten lag de overledene op (riet)stro. Sommige boomstammen waren alleen uitgehoud, maar andere zijn bewerkt in de vorm van een huisje/schrijn.

Fysisch antropoloog/ archeoloog P. Sannen met een boomstam- grafkistje.

In een aantal boomstamkisten zaten in de bodem geboorde gaten; meestal een paar ter hoogte van het hoofd, met soms een enkel gat bij het voeten-einde. Dat sommige doden zonder grafkist met alleen een dekplaat of tussen boomschors werden begraven, kan een teken van armoede zijn geweest.

De leren schoenresten, die in de graven zijn gevonden zijn afkomstig van dunne, leren slofjes, die mogelijk speciaal als grafschoeisel zijn gemaakt. De textielresten (drie soorten) zijn waarschijnlijk resten van doodskleden.

Fysisch-antropologisch onderzoek

De verhouding tussen mannen en vrouwen is vrijwel gelijk. In enkele gevallen is er sprake van een cluster van een man, vrouw en meerdere kinderen. Het sterftepercentage van onvolwassen individuen is vrij hoog. Eenmaal volwassen werd slechts een

enkeling ouder dan 60 jaar. Direct langs de noordgevel van de kerk was mogelijk sprake van een clustering van graven van onvolwassen individuen; een kinderzooom.

De meest voorkomende sporen van afwijkingen aan het botmateriaal bestaan uit slijtage van gewrichten door ouderdom en/of zware arbeid en komen voor bij zowel mannen als vrouwen. Naast slijtagesporen is ook sprake van asymmetrische botveranderingen, met name op de spier- en peesaanhechtingspunten. Dit komt vaak voor in combinatie met ontstekingskenmerken. Sporen van mechanische stress zijn voornamelijk aanwezig op de aanhechtingspunten van de lange spieren op de armen en schouder; waarschijnlijk als gevolg van zware arbeid.

Twee individuen uit een collectief graf van drie mannen tussen 40-60 jaar vertonen sporen van geweld. Op het bekkendeel van één man zit een niet geheeld impacttrauma, mogelijk veroorzaakt door

Verwondingen door een pijl in de heup en een slag met een zwaard (foto rechtsboven) op het hoofd bij één van de mannen uit het collectieve graf.

een pijlpunt. Daarnaast zit er op de linker achterzijde van de schedel een niet geheeld slagspoor, mogelijk veroorzaakt door een zwaard. Er zijn geen sporen van genezing. Bij de andere man zit een niet geheeld hakspoor aan de binnenzijde van de linker onderarm dat veroorzaakt kan zijn door een zwaard. Ook hier zijn geen sporen van botgenezing. Mogelijk waren deze mannen soldaten. Bij twee kinderen en een adolescent zijn aanwijzingen gevonden, die kunnen wijzen op hersenvliesontsteking en bij 17 mannen en 12 vrouwen voor beenvliesontsteking.

Bij 36 individuen is glazuur hypoplasia (onderontwikkeling van het tandglazuur door ziekte of ondervoeding) vastgesteld. Bij negen individuen zijn aanwijzingen voor - mogelijk een vroege fase- van de Engelse ziekte (door een tekort aan vitamine D in de jeugd). Botveranderingen die wijzen op bloedarmoede zien we bij 21 individuen, waaronder 18 kinderen en jonge volwassenen. Tussen de 26% en 30% van de kinderen/jong volwassenen leed dus vermoedelijk aan bloedarmoede. Kenmerken die wijzen op chronische bloedarmoede zijn bij twee mannen tussen de 18 en 60 jaar vastgesteld.

Binnen de populatie zijn vier soorten idiopatische ziektes aangetroffen: *bottumoren*, *DISH*, *Ankylosis Spondylitis* en *scoliose*. Er zijn 12 variëteiten gevonden: hoofdzakelijk op de schedel en de wervelkolom. Het veelvuldig voorkomen van een verdikking van het achterhoofdsbeen (*Prominentia Occipitalis*) en het geheel of gedeeltelijk vergroeien van een gewrichtsvlak tus-

sen het sprongbeen en hielbot (*tweevoudige facies articularis talaris*), zijn variëteiten die beschouwd kunnen worden als een populatie-specifiek kenmerk. Het is een indicatie voor een genetisch gesloten en homogene samenleving.

Gemeente Dordrecht Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Marc Dorst. Met dank aan P. Sannen (fysisch-antropologisch onderzoek)

Dordrecht | Wijnstraat 153

In verband met graafwerkzaamheden in de kelders van deze oorspronkelijk middeleeuwse panden is een bureauonderzoek en een begeleiding uitgevoerd. Ook zijn er aanvullende boringen gezet om de diepergelegen bodem te inventariseren.

De onderzoekslocatie maakt deel uit van één van de oudere bewoningslocaties in Dordrecht, namelijk de noordelijke oeverzone van het riviertje de Thure(drith), die vermoedelijk de natuurlijke voorloper was van de huidige Voorstraatshaven. In 1203 wordt de Wijnstraat aangeduid als "*novo dicho*"; oftewel de nieuwe dijk.

De locatie is al vroeg bebouwd. Gedurende de 13de en 14de eeuw waren er op de hoek van de Gravenstraat en de Wijnstraat drie (bakstenen) huizen aanwezig, namelijk Tolloysen, Henegouwen en Roodenburch. Het middelste, huis Henegouwen, was in het bezit van de grafelijke familie en werd tot in de 14de eeuw gebruikt als grafelijke herberg. Ook de omliggende percelen waren waarschijnlijk grafelijk bezit. Het huis Roodenburch is rond het midden van de 16de eeuw samengevoegd met het naastgelegen huis 't Schaeck. In deze vroege periode waren het woonhuizen met grote wijnkelders. Vanaf 1594 komt het in het bezit van Baptista de Monte Valdona, een bankier die er als

'taeffelhouder' een Bank van Lening vestigt. In 1757 komt het weer in handen van particulieren, die het gebruiken als woonpand. Vanaf het begin van de 20ste eeuw wordt het pand gebruikt voor de huisvesting van kantoren en bedrijven, waaronder een instrumentmaker, de Raad van Arbeid en de drukkerij Holster.

Op een diepte van circa 8 m onder maaiveld ligt een veenpakket. In het westen van het plangebied is hierop een afzettingpakket aanwezig dat geïnterpreteerd kan worden als een geul- of geulnabije afzetting. Dit zou van een veronderstelde watergang (zwin) tussen Dordrecht en Zwijndrecht afkomstig kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is dat de afzetting gerelateerd kan worden aan het ontstaan van de (huidige) Oude Maas rond het einde van de 12de eeuw. Op deze natuurlijke afzettingen is overal een dik antropogeen ophogingspakket aanwezig. Dit is onder te verdelen in drie fases.

Het diepstgelegen pakket ophogingen is een vrij "schoon" ophogingspakket. Daarnaast zitten er in dit pakket ook verschillende stro- en hout(snipper)lagen. Deze laag lijkt in samenstelling op die van dijken en woonheuvels. Dit ophogingspakket kan gedateerd worden in de periode eind 12de–13de eeuw. Hierbovenop ligt een 'vuil' ophogingspakket dat dateert uit de periode 14de–17de eeuw. Direct aan de Wijnstraat was in het pakket een groot aantal leeflagen aanwezig, die geïnterpreteerd kunnen worden als de verschillende vloerniveaus in het huis 't Schaeck/Roodenburch. De bodemopbouw is vergelijkbaar met de door dhr. Sarfatij onderzochte locaties aan de Groenmarkt ter hoogte van de Tolbrugstraat. Ten slotte was er in de tuin nog een derde fase van ophogingen aanwezig. Dit pakket is te dateren in de

19de en 20ste eeuw. Het is ook mogelijk dat dit pakket is opgebracht rond 1757, toen het pand, na een lange periode de Bank van Lening te hebben gehuisvest, weer in particulier bezit kwam. Er zijn bewoningssporen gevonden die in drie bewoningsperiodes kunnen worden ingedeeld; de Late Middeleeuwen/16de eeuw, de 17de-18de eeuw en de periode 19de-20ste eeuw. In het pand zijn muurresten gevonden, die waarschijnlijk behoorden tot de (zij)muren van de middeleeuwse huizen Roodenburch en 't Schaeck. Het gaat hier om de huizen van vóór het samenvoegen van de panden in circa 1550.

Een overzicht van de inpandige graafwerkzaamheden met de middeleeuwse/16de eeuwse zuid- en westgevel van huis 't Schaeck in de nog bestaande (wijn)kelder van de samengevoegde nieuwbouw van huis Roodenburch uit de 16de eeuw.

Ook waren er nog enkele vloer- en straatrestanten en een putje uit deze periode aanwezig.

Ook waren er nog enkele vloer- en straatrestanten en een putje uit deze periode aanwezig.

In de periode 17de-18de eeuw was er achter het huis Roodenburch een vrij grote aanbouw met een waterkeldertje aanwezig. Daarnaast lag er op het achterterf een aantal goten en is de perceelscheidingsmuur met het buurpand "Almangien" teruggevonden. Inpandig zijn een keldertje, vloeren en muren gevonden. In de tuin is een betonnen tuinornament gevonden dat gedateerd kan worden tussen 1870 en het begin van de 20ste eeuw. Het zal worden opgenomen in de tuin van het hier te vestigen hotel.

De 17de /18de-eeuwse aanbouw met waterkelder achter het huis Roodenburch.

Het betonnen ornament in de tuin aan de Wijnstraat 153.

Gemeente Dordrecht Bureau Monumentenzorg en Archeologie, Marc Dorst

Dordrecht | Zuidpolder

Karterend booronderzoek laat een tamelijk uniforme bodemopbouw zien: in nagenoeg het gehele plangebied bestaat de ondergrond uit een overdekt klei-op-veenlandschap. In de zuidwestelijke hoek van de Zuidpolder is een noordelijke meanderbocht van de Dubbel gevonden. Verder zijn twee tot nog toe onbekende geultjes aangeboord, die min of meer noord-zuid door het plangebied lopen.

Tijdens het veldonderzoek is in een aantal boringen archeologische indicatoren gevonden: houtskool, aardewerk, onverbrand bot en puinfragmentjes. De resten zijn ingebed in afzettingen van de Dubbel, de Sint-Elisabethsvloed en/of het Merwededek. Verder zijn in 28 boringen, in de top van het veen of het afdekkende pakket Dubbelklei, klei-, veen- of zandbrokjes waargenomen, die gezien worden als aanwijzingen voor (landbouw-) activiteiten in het gebied gedurende de periode vóór de Sint-Elisabethsvloeden.

Afzettingen van de rivier de Dubbel.

Merwededek op het veen.

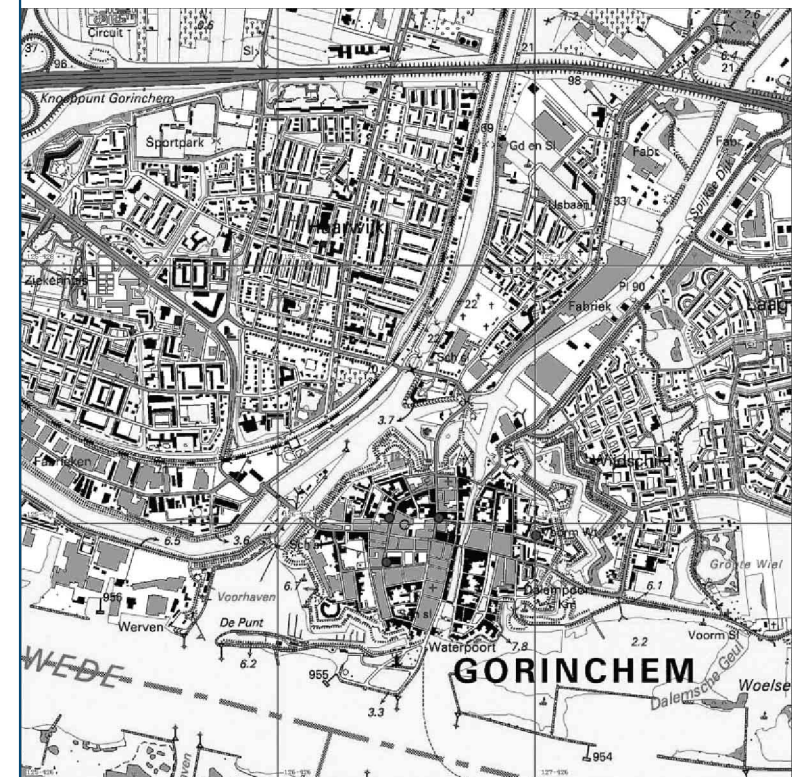

Gezien het grote aantal boringen lijken deze resultaten nogal 'mager'. Hierbij dient echter bedacht te worden dat 'de archeologie' buiten de historische binnenstad van Dordrecht voornamelijk bestaat uit een middeleeuws agrarisch (cultuur)landschap: losse huisplaatsen/-terpjes, perceel-/verkavelingsstructuren en waterstaatkundige elementen (dijkjes/kades, greppels e.d.). Hoewel dit zonder meer antropogene fenomenen zijn, zijn dergelijke 'vindplaatsen' opgebouwd uit natuurlijk materiaal (klei en/of veen) en bevatten doorgaans zeer weinig vondstmateriaal (zoals bijv. aardewerk, bot, houtskool e.d.). Met een booronderzoek zijn dergelijke 'antropogene fenomenen' dan ook veel lastiger in kaart te brengen dan archeologische vindplaatsen met duidelijke vondstlagen. Daarbij komt nog dat de verdrongen nederzettingen en woonplekken in de Groote Waard in de periode na de Sint-Elisabethsvloed doelbewust afgebroken zijn en het gebied verlaten is (Hendriks, 1997; Hos e.a., 2007). Dergelijke 'opgeruimde' vindplaatsen geven een ander (prospectie)beeld dan nederzettingen die in volle glorie ten onder zijn gegaan. Desondanks is tijdens het booronderzoek een aantal fenomenen in kaart gebracht die archeologisch mogelijk relevant zijn, zoals mogelijke terpen en dijken tussen 1 en 2 m onder het maaiveld. Verder laten de resultaten van het booronderzoek zien dat het beeld van het Merwededek als grote eroderende factor van het middeleeuwse landschap (voor dit deel van het Eiland van Dordrecht) onjuist is. De erosie van de Merwede-afzettingen op het onderliggende klei-op-veenlandschap lijkt namelijk nogal beperkt. Dit impliceert dan ook dat de meeste archeologische sporen en structuren (greppels, kuilen, etc.) naar verwachting nog grotendeels aanwezig zullen zijn.

RAAP Archeologisch Adviesbureau,
Geuch de Boer & Frank Stevens

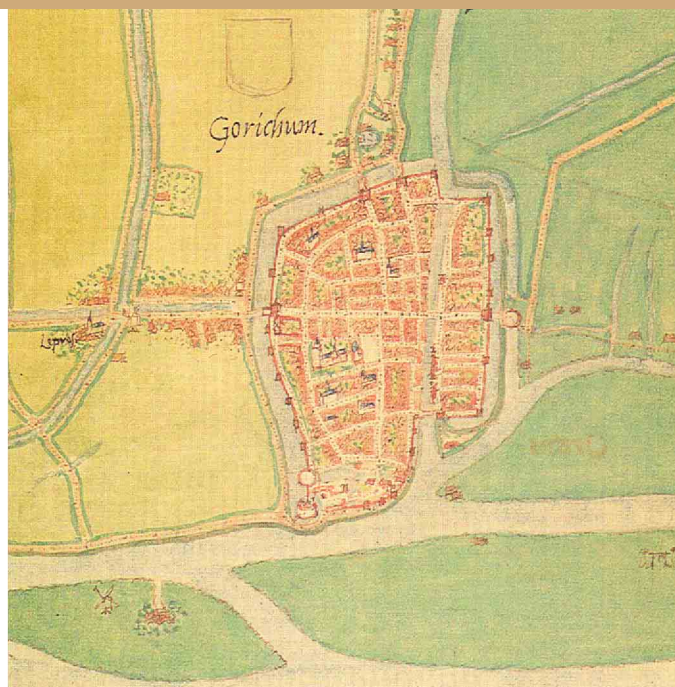
Gorinchem | Nieuwstad

Begin 2009 heeft Hollandia archeologen een vlakdekende opgraving uitgevoerd op de locatie Nieuwstad 7a-d in Gorinchem.

De onderzoekslocatie aangegeven op de topografische kaart.

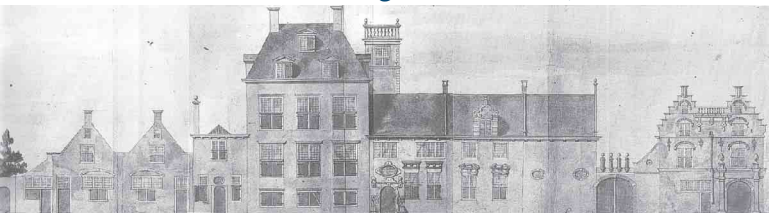
De Nieuwstad ligt in dat deel van de stad dat na de aanleg van de nieuwe vestingwerken aan het eind van de 16de eeuw binnen de muren kwam te liggen en ontleent ook haar naam daaraan. Voordat het gebied bij de stad werd getrokken, stonden er mogelijk eenvoudige houten huisjes of schuren. Veel sporen zijn er uit deze periode niet gevonden,

Gorinchem op een kaart van Jacob van Deventer, vervaardigd tussen 1558 en 1575. De rode stip geeft bij benadering de onderzoekslocatie aan.

slechts een mogelijke mestkuil met daarin een schedel van een paard en enkele scherven. In dit nieuwe stukje stad kochten de Gorkumse

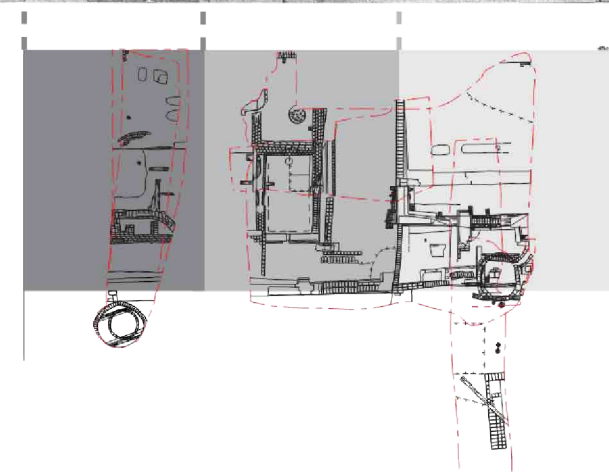
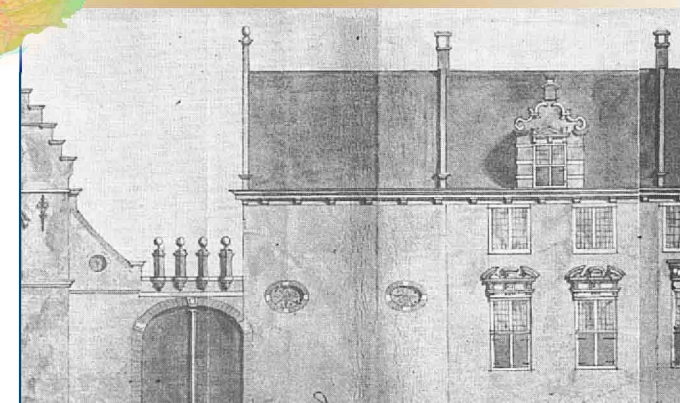
“Afteyninge van de huysinge ende nieuwe timmeragie gebout den heer mr. Johan Kemp in sijn leven borgermeester der stadt Gorinchem, staende aldaer in Nieuwstadt”. Tekening uit circa 1660 van de bebouwing aan de Nieuwstad. De onderzoekslocatie op nr. 7a t/m d is rood onderstreept. Naar: Busch & Oldenburger-Ebbers 1990, afb. 5.

notabelen grote stukken grond waarop statige huizen met uitgestrekte tuinen verrezen. De eerste bewoner van het onderzochte perceel was zo'n vooraanstaand persoon: Jacob Kemp, schout en vestingbouwkundige, die mede verantwoordelijk was voor de nieuwe stadsuitleg van Gorinchem. Kemp liet het perceel aan de Nieuwstad mogelijk naar eigen ontwerp tussen 1590 en 1596 bebouwen. Op een tekening uit circa 1660 is te zien dat Nieuwstad 7a-d bestond uit drie delen: links een woongedeelte, in het midden een paardenstal en rechts een brede poort. Nieuwstad 9 deed dienst als koetshuis. Het woongedeelte was samen met nr. 5 de oorspronkelijke woning van Jacob Kemp. Het grote gebouw op nr 3, bekend als huize Kemp, werd in 1650 gebouwd door de zoon van Jacob. Jacob Kemp kwam nog voor de voltooiing van zijn huis om het leven bij de belegering van Groenlo in 1595.

Hierboven en rechtsboven: fasering van de gevonden sporen en muurfunderingen (rood=recent). De bestemmingen van de verschillende delen van het perceel volgens de tekening uit 1660 zijn boven de afbeelding vermeld. Het noorden is boven.

Rond 1712 kwam Philip de Saint Amant in bezit van het pand, hij was een kolonel uit een militaire familie. In 1831 werd in het pand, op dat moment een pakhuis, een bierbrouwerij gevestigd en in de jaren '30 een frisdrankfabriek. De vele muurresten die tijdens het archeologisch onderzoek zijn gevonden, zijn de restanten van de verschillende bouwfasen tussen het eind van de 16de en het begin van de 19de eeuw. Bij de afbraak van het pand was bijvoorbeeld in de noordelijke zijmuur nog de oorspronkelijke dakhoek zichtbaar. Deze was stomper dan de meer recente dakhoek. In de paardenstal werd een ingegraven beerton

Foto richting het zuiden, van de zijmuur van Nieuwstad nr. 9. De sporen van bebouwing in de muur zijn ter verduidelijking gekleurd. De met roze lijnen aangeduide sporen zijn toe te wijzen aan de bebouwing, die is afgebeeld op de tekening uit 1660. De paarse lijnen behoren mogelijk eveneens toe aan deze vroege fase. In rode lijnen zijn de contouren van de meest recente bebouwing aangegeven.

gevonden, mogelijk stond deze in een werkruimte voor het personeel. Aan de hand van het vondstmateriaal is vast te stellen dat de ton tot in het 2de kwart van de 17de eeuw in gebruik is geweest. Het vroegste fragment is afkomstig van een steengoedkruik uit Langerwehe. Opmerkelijk is dat driekwart van de dierenbotten afkomstig is van kippen; het gaat hier om consumptieafval. Grotere huisdieren, zoals het varken, ontbreken op een fragment

na helemaal en ook schaaap en geit zijn sterk ondervertegenwoordigd. Misschien heeft de geringe diameter van de beerton, 56 cm, een rol gespeeld bij het weggoi-beleid van de gebruikers (geen grote stukken), maar helemaal bevredigend is deze verklaring niet.

Deze tripklomp is gevonden in een ophogingslaag (S39). De klomp heeft een houten zool en een leren bovenschon met open achterkant, zodat de klomp gemakkelijk aan- en uit kon worden getrokken. Onder de houten hak was een dun leren hakje gezet, mogelijk om slijtage van het hout te voorkomen. Het bovenleer is met achttien ijzeren nagels aan de houten zool bevestigd. De (tegenwoordige) schoenmaat van de tripklomp zou 35 zijn.

Twee muntgewichten uit een ophogingslaag. Deze gewichten werden gebruikt om het gewicht te controleren van munten waarvan de intrinsieke waarde nage-nog gelijk was aan de nominale

1

2

waarde. 1 is voor een Franse Salut d'Or van 3,12gram, vervaardigd door de muntgewichtmaker Leonard van Gheere uit Antwerpen (1523-1577). 2 werd gebruikt voor het wegen van een gouden vlies van 4 gram uit de Bourgondische Nederlanden, tussen 1499 en 1506 geslagen. Het was zeker niet uitzonderlijk dat er muntgewichten werden gemaakt om "oude" munten te wegen, zodat deze datering als een *terminus post quem* moet worden opgevat.

Op de plaats van de poort werden 2 waterputten opgegraven, de jongste daarvan was in gebruik toen in het pand een bierbrouwerij was gevestigd.

Een deel van de inhoud van de beerput wordt gepast en geplakt. Van links naar rechts: Martin Veen, een geïnteresseerde bezoeker, Tiny Wijnen, Toos Busch en André Edelbroek, allen van de Werkgroep Archeologie van de gemeente Gorinchem.

Achter het woonhuis is onder de 18de-eeuwse overbouw een beerput gevonden, die tot die tijd in gebruik is geweest. In de vulling waren zeer veel

Enkele Nederrijnse borden van rood-bakkend aardewerk.

voorwerpen aanwezig die een beeld geven van de welvaart van de bewoners. De beerput is mogelijk in gebruik geweest vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw tot

aan het laatste kwart van de 18de eeuw, waarna de put overbouwd wordt.

Detail van een faïencebord met de afbeelding van koning-stadhouder Willem (1689-1702).

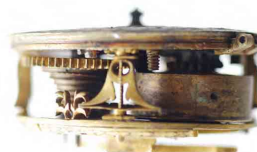

Onder de 417 - meestal complete - voorwerpen van aardewerk bevindt zich veel eetservies, waaronder zowel de goedkope Nederrijnse borden, als de iets duurdere borden van faïence; slechts enkele daarvan hebben een polychrome beschildering. Blauwwitte of geheel witte borden overheersen. Ook de voorwerpen die door hun vorm en gebruik een zekere status hebben, zoals een plooischotel of zoutvat, zijn geheel onversierd. Daarnaast neemt theeservies van porselein, faïence of industrieel wit aardewerk een belangrijke plaats in onder het vondstmateriaal. In totaal zijn er 38 kopjes en 35 schoteltjes gevonden. Een theepot met deksel en een roomkannetje van industrieel zwart aardewerk zijn mogelijk onderdeel van een rouwservies. Het bezit van een theeservies - en in

het bijzonder een rouwservies - wijst op een zekere welstand, maar was in de 18de eeuw niet langer voorbehouden aan de allerrijksten. De weinig coherente verzameling kopjes en schoteltjes uit de beerput en het ontbreken van bijzondere voorwerpen, roepen het beeld op van de bezittingen van de modale burgerij. Dit geldt overigens ook voor de overige aardewerken voorwerpen.

Er zijn maar vier pispotten gevonden, maar dit kan verklaard worden door het gootje dat van de beerput richting het huis loopt. Mogelijk hadden de bewoners een inpandig privaat en maakten zij daarom nauwelijks gebruik van pispotten. Ook zat er niet veel kookgerei, zoals grappen en bakpannen, in de beerput. Dit kan te maken hebben met een selectie die is gemaakt bij het deponeren van de huisraad, maar het kan ook zijn dat er gekookt werd in metalen potten en pannen. Metaal verdween doorgaans eerder in de smeltkroes dan in een afvalkuil of beerput. De metaalvondsten in de beerput zijn dan ook alle-

Zakhorloge gemaakt door John Cotsworth (1637-1732), horlogemaker in Fleetstreet, Londen. Het uurwerkje is tussen 1669 en - op zijn laatst - 1732 gemaakt (Baillie 1929, 67). De uren en minuten werden met twee wijzers aangegeven. Op de wijzerplaat is de minutenschaal opgedeeld in 59 delen - de ruimte tussen 10 en 15 minuten is per abuis in vier vakjes verdeeld.

maal kleine voorwerpen, zoals knopen, spelden en kledinghaken en -ringen. Er zijn ook andere kleine gebruiksvoorwerpen gevonden, waaronder een vingerhoedje, een priem met benen heft en een eenvoudige tinnen lepel. Zeer bijzonder is de vondst van een vrijwel compleet zakhorloge. Achterop het versierde uurwerk is de naam van de maker gegraveerd, John Cotsworth in Londen, die daar vanaf 1669 als horlogemaker actief was. Cotsworth overleed in 1732, hoogbejaard, op 95-jarige leeftijd, waardoor moet worden verondersteld dat hij het mechaniekje op zijn laatst enkele decennia daarvoor moet hebben gemaakt. Aan de hand van de stijl is het klokje dan ook te dateren tussen 1690-1700.

Het totale aantal van 179 glazen voorwerpen is zeker niet gering te noemen. Mogelijk één van de oudste voorwerpen die in de beerput is gevonden, is een gedateerd fragment gebrandschilderd glas. Op het fragment van een rond vensterglas uit een glas-inloodraam staat een deel van een naam geschilderd: van / Adriaensz. en het jaartal 1618.

Een tweede fragment van gebrandschilderd glas is eveneens van een rond venster, maar met een iets grotere diameter dan het

Twee fragmenten gebrandschilderd glas. Op het bovenste fragment staat het jaartal 1618.

eerste: twintig tegenover achtien centimeter. Ook op dit glas is een tekstfragment leesbaar, in eenzelfde handschrift als op het

eerste fragment: (a)wyck, met daarboven de rechter onderhoek van een rood of oranje wapenschild met een groen dekkleed. Het jaartal 1618 zou een indicatie kunnen zijn voor het jaar waarin de vensters zijn aangebracht of vervaardigd, aangezien het hier niet om het bouwjaar van het hele pand kan gaan.

De meest voorkomende vormen onder de 107 drinkglazen zijn het kelkglas en de drinkbeker. Uit kelkglazen werd wijn gedronken, die uit uivormige glazen flessen werd geschonken. Hiervan zijn er 57 gevonden. Enkele kelkglazen met radslijpversiering kunnen tot de duurdere soort worden gerekend. De meeste glazen zijn echter niet opvallend luxe. Toch kan worden gesteld dat, op basis van de hoeveelheid glaswerk, de bewoners zeker niet onbemiddeld waren. Deze conclusie gaat echter eerder op voor de glas- dan voor de aardewerkvondsten.

De dierlijke resten in de beerput vertonen een - voor een stedelijke context uit de Nieuwe Tijd - vrij gebruikelijke samenstelling van slacht- en consumptieafval. Opvallend is wel de grote diversiteit aan gevogelte. Doordat er geen botanisch onderzoek is uitgevoerd, is het beeld van het consumptiepatroon van de voormalige bewoners aan de Nieuwstad helaas incompleet. Het materiaal uit de beerput wekt de indruk afkomstig te zijn van een redelijk welgesteld huishouden. De grote hoeveelheid drinkglazen en wijnflessen, het zakhorloge, de mogelijke aanwezigheid van metalen kookwaar en een inpandig privaat wijzen op een ruimschoots bovengemiddelde status. Het aardewerk daarentegen is weliswaar rijker dan dat van de lagere sociale klassen, maar uitgesproken luxe objecten of pronkwaar zijn er niet gevonden. Wat hierbij mogelijk een rol heeft gespeeld, is de selectie die vooraf is gegaan aan de depositie in de

beerput. Deels vindt die selectie onbewust plaats door het gebruik van de voorwerpen: waardevolle bezittingen worden met grotere zorg behandeld en breken dus minder snel en worden bovendien minder snel vervangen. Daarnaast zal er ook een selectie hebben plaatsgevonden bij het verbeuren van de inboedel na het overlijden van de kinderloze Philip de Saint Amant. Het zwaartepunt in de datering van glas, aardewerk en fragmenten van tabakspijpen, valt rond 1730. De datering valt samen met zijn overlijden; Philip de Saint Amant stierf namelijk op 10 maart 1735 op 60-jarige leeftijd en, zoals gezegd, kinderloos. Mogelijk werd minder waardevolle huisraad in de beerput gegooid en zal deze selectie een grote invloed hebben gehad op de samenstelling van het materiaal in de beerput.

De veronderstelling dat een deel van de kostbare stukken uit de inboedel ondervertegenwoordigd zijn, wordt gevoed door de beschrijving van de nalatenschap: *“de gang, ‘t groot salet, ‘t paerse kamertie, de groote eetsael, ‘t kleyn eetzaaltie, de kelder, de kelderkamer, het comptoirtie, de bovenkamer boven de eetzaal, de kamer daer de overleden heer geslapen heeft, de provisiekamer, de gang, de saletkamer, het cleyn comptoirtie, de meyssenskamer, de galerij, de blauwe kamer, het coffercamertie, de kookkeuken, de bottelerij, de kleersolder, de vliering, de agterkeuken, de solder boven de agterkeuken”* (Busch & Oldenburger-Ebbers 1990, 13-14). Hoewel hier geen melding wordt gemaakt van de inboedel, ontstaat het beeld van een groot huis waar ook personeel aanwezig is geweest. Daarnaast wordt er gesproken over een tuin met onder andere een oranjerie, “bellefidère”, knechtskamer, gewerkkamer en koetshuis. De rijkdom van Philip de Saint Amant blijkt vooral ook uit de juwelen en

waardepapieren, met een waarde van respectievelijk f 7.200,- en f 31.367,-. In de periode hierna wordt de opening in de beerput mogelijk gedicht of op zijn minst minder intensief gebruikt. De hoeveelheid materiaal dat een duidelijke laat 18de-eeuwse datering heeft, is schaars. Gezien de aanwezigheid van de oudere voorwerpen zal de put in het tweede en derde kwart van de 18de eeuw niet meer grondig geleegd zijn. In het laatste kwart van de 18de eeuw wordt de beerput afgevuld met puin en overbouwd met een muurfundering van ijsselstenen. Enkele andere muurresten en een waterput van deze steensoort dateren mogelijk van omstreeks dezelfde periode. Nadat de Gouden Eeuw ten einde was gekomen, raakte ook de Gorkumse economie in het slop. Rond 1740 werd het dieptepunt bereikt. De recessie raakte vooral de lagere- en middenklassen; de elite hield zich nog door benoeringen binnen de eigen kring in stand. De eigenaars van het perceel aan de Nieuwstad behoorden doorgaans tot deze “bevoorrechte” groep. Zo was Martinus van Barneveldt (drost) eigenaar tussen 1757 en 1775 en Hermanus Nicolaas Boellaard (schepen) tussen 1786 en 1802. Aan het eind van de 18de eeuw kwam in deze situatie verandering door de toenemende populariteit van de democratische denkbeelden van de Patriottistische beweging (Stamkot 1982, 64). Uiteindelijk leidden deze ontwikkelingen ook aan de Nieuwstad tot verval. Naast de economische neergang en de sinds 1783 Patriottistisch gezinde bestuurskringen, leidde de strijd tussen de Fransen en de Pruisen uiteindelijk tot de neergang van de hoge status van de Nieuwstad. In 1813 belegerden de Pruisische troepen de door de Fransen bezette stad. Tijdens dit beleg raakte een groot deel van de gebouwen in Gorinchem

beschadigd door de zware bombardementen die na 22 januari 1814 werden uitgevoerd. Het gebouw tegenover Huize Kemp, waar Napoleon op 5 en 6 oktober 1811 nog in luxe de nacht kon doorbrengen, deed dienst als hospitaal. Na afloop van de strijd was het gebouw zó gehavend dat het moest worden afgebroken. In de tweede helft van de 18de eeuw wordt ook het ooit zo imposante Huis Paffenrode afgebroken. Op deze plek zou in 1826 de Willemskazerne worden gebouwd. Enkele jaren later, in 1831, beginnen de heren Van Renesse en Eyckmans een bierbrouwerij op het perceel aan de Nieuwstad. De panden worden hiervoor verbouwd, waarbij zowel nieuwe funderingen worden gelegd als gebruik wordt gemaakt van oude funderingen. Tussen 1832 en 1868 wordt de brouwerij uitgebreid met een grote loods op het achterterrein, die zich uitstrekt tot aan de Schuttersgracht. In 1884 wordt er een brouwinstallatie aangelegd met onder andere een gas aangedreven waterpomp. Een grote waterput tegen de achtermuur van de oude panden wordt dan mogelijk gedicht. Een laat 19de-/begin 20ste-eeuwse puddingvorm in de vulling sluit aan op deze datering.

Hollandia archeologen, Tim Hoogendijk

Gouda | Bolwerk

Resultaten van uitwerking

In 2008 werd opgegraven op de plaats van het oude klooster van Sinte Marie opte Gouwe. Na de alteratie werd van het oude klooster een leprozenhuis en later een proveniers- (ouden-van-dagen-) huis gemaakt. Het veldonderzoek liep van maart tot en met juni 2008. Een gecompliceerde klus vanwege de vele archeologische niveaus en de vervuiling en verstoringen. De resten die gevonden werden, overtroffen echter de

verwachtingen. Zeven eeuwen Goudse geschiedenis bleken zich in de bodem te bevinden. Van de allereerste perceelsaanduidingen en ontginningen van het veengebied (sloten, hekwerken, vlechtwerkputten, kleine gebouwtjes), nijverheid en ambacht (o.a. leerlooikuilen met geitenhaar, leren snijdsels duidend op leerbewerking, misbaksels van pottenbakkers, pijpenpotten), de kloosterfase (fundamenten van grote gebouwen, kistbegrovingen, stukken bewerkt natuursteen van afscheidingen uit religieuze gebouwen, komfoortjes van de nonnen, een bak voor het maken van kaarsen, pijpvaardens beeldjes voor de persoonlijke devotie), de proveniersfase (etensafval, B-keus aardewerk,

pisputten, pijpenkoppen) en natuurlijk de fase

Miniatuur grape van witbakkend aardewerk 1650-1675.

van de energiefabriek, gekenmerkt door heipalen, tegel- en betonvloeren. Een deel van het veldwerk en de vondstverwerking werd mede verricht door de amateurarcheologen van de vereniging Golda. Wat heeft het eerste onderzoek van de vondsten nu opgeleverd?

Kandelaars van witbakkend aardewerk.

Leprozen en proveniers

Eind 16de eeuw werd het klooster gesloten en kwamen de leprozen in de gebouwen te wonen. Vondsten die direct wijzen op de leprozen, hebben de archeologen niet gevonden. Waarschijnlijk werden er ook al snel proveniers in het Leprooshuis opgenomen. Voor hun onderdak en verzorging moesten ze zelf betalen. De vondsten uit de beerputten laten zien dat de proveniers en de leprozen het niet breed hadden. Ze gebruikten B-keus aardewerk om in te koken en van te eten; uit het botafval kun je opmaken dat de bewoners ondermaatse vis en de mindere stukken vlees aten. Luxere gebruiksgoederen, zoals glas of importaardewerk werden niet gevonden. Het ontbreken van enige luxe zie je zelfs terug bij de rokers: die moesten het doen met grove pijpen van slechte kwaliteit met de nodige foutjes.

Beerputten

In Gouda is er voor de eerste keer een beerput gevonden en daarnaast enkele beerbakken. De bakken stammen uit de periode van de herbouw van het klooster (tussen circa 1438 en 1500). Uit de tijd van het latere leprozen- en proveniershuis hebben we zelfs een heuse gemetselde riolering, die uitkwam in een beerkelder. Met de vondsten uit deze putten en kelder weten we veel over de voeding van de bewoners van het Bolwerk en over hun dagelijkse gebruiksvorwerpen. Voorwerpen die stuk gingen, gooiden de mensen namelijk ook in de beerput.

Pijpen helpen pottenbakker door de crisis

Doordat de pijpenmakers in Gouda hun pijpen lieten bakken door de pottenbakkers, waren de pottenbakkers elke keer dat de oven aanstond, verzekerd

van een basisinkomen. Dit kwam goed van pas in de eeuwen na de Gouden Eeuw toen het in alle opzichten crisis was in de Republiek Holland. Door dit basisinkomen konden de pottenbakkers van Gouda hun eigen, eenvoudige, witbakkend aardewerk blijven produceren, waar kleine pottenbakkers in andere steden failliet gingen door een verminderde vraag; in crisistijd deed een pot zonder oor het ook nog wel en kocht je geen nieuwe. Gouda bleef als een van de weinige pottenbakkerscentra in Nederland over en kon zo ook weer een deel van haar eigen productie exporteren naar andere steden. Het bewijs hiervoor is de vondst van de grote pottenbakkersstort op het Bolwerk.

Hazenberg Archeologie, Monica Dutting

Gouda | Eerste Moordrechtse Tiendeweg

Vermoedelijk in 1530 werd op de kruising van de Moordrechtse Tiendeweg met de Waddinxveense wetering een (wip)watermolen gebouwd, die door een voorboezem verbonden was met de Gouwe. Deze watermolen behoorde toen nog tot Moordrechts

De molen tijdens de restauratie.

grondgebied en ontwaterde voornamelijk de polder Broekhuizen. In 1803/1804 werd de wipwatermolen vervangen door een ronde stenen watermolen, die tot in 1904 dienst heeft gedaan. Na de bouw van een dieselmolen in dat jaar werd de molen van zijn wiken ontdaan en werden de waterlopen gedempt. In 2009 en 2010 werd de molen gerestaureerd, waarbij de graafwerkzaamheden archeologisch zijn begeleid. Bij het onderzoek zijn vooral de resten van de fundering van de molen en de voor- en achterwaterloop van 1803/1804 gedocumenteerd. Slechts op één plaats werden met zekerheid resten van een voorloper van de huidige Mallemolen gevonden, namelijk een stuk muurwerk van de achterwaterloop dat voor een klein deel onder de vloer van de huidige achterwaterloop zichtbaar werd. Bij een onderzoek in 2006 zijn in het diepste deel van de fundering van de molen balken en muurwerk gevonden, die mogelijk oorspronkelijk onderdeel waren van een voorloper van de Mallemolen. De voorwaterloop is in het begin van de 20ste eeuw gedempt met bouwpuin dat vermoedelijk afkomstig was uit de Goudse binnenstad. Tussen het puin bevonden zich 17de- tot 18de-eeuwse vondsten, vooral tegelfragmenten, die deels van Goudse makelij zijn. Ook de achterwaterloop is grotendeels met puin gedempt. In dit puin zaten grote stukken muurwerk, die vermoedelijk deel uitmaakten van het oorspronkelijk bovengrondse deel van de achterwaterloop en de kademuren langs de Waddinxveense wetering. In het verlengde van de achterwaterloop, langs de rand van de Waddinxveense wetering, werd een afvalstort van de Goudse Plateelfabriek Zuid-Holland gevonden. Op grond van de jongste vondsten is de stort te dateren in de jaren '50 van de 20ste eeuw, maar hij bevat ook oudere

objecten, waaronder een bijzonder vaasje dat als glazuurproef heeft dienstgedaan. De verschillende glazuren op de glazuurproef zijn genummerd. Er wordt gebruikgemaakt van 3- of 4-cijferige codes, al dan niet met een letter B, L of M ervoor. Waar de letters voor staan is niet duidelijk. Ze corresponderen niet met een bepaalde kleur. De cijfercodes zullen de verschillende glazuurmengsels aanduiden. Het vaasje met de glazuurproef is in het verleden al gebroken en weer gelijmd.

De cijfercodes zullen de verschillende glazuurmengsels aanduiden. Waar de letters voor staan is niet duidelijk.

Op de onderzijde van het vaasje is het nummer 283 ingekrast en met inkt is het nummer 547 aangebracht, op vergelijkbare wijze als de glazuurcodes. 283 is het typenummer van het vaasje, 547 vermoedelijk het volgnummer van de glazuurproef. De drie proenaafdrukken op de bodem staan op een afstand van 4 cm uit elkaar. Proenen met dezelfde afmetingen zijn ook in de stort gevonden, evenals fragmenten van grotere proenen en één heel klein proentje. Een exacte datering van het vaasje is op grond van het type en de gebruikte kleuren niet te geven. Op grond

van drie van de gebruikte kleurcodes 1481, 873 en 2126, die ook voorkomen op een exemplaar van een glazuurproef die zeker afkomstig is van de Plateelfabriek Zuid-Holland, kan geconcludeerd worden dat het vaasje en de gehele stort van deze fabriek afkomstig zijn.

ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Gouda | Oosthaven 8

In het pand Oosthaven 8 te Gouda zijn de graafwerkzaamheden voor verdieping van de bestaande kelder archeologisch begeleid. De kelder werd circa 70 cm verdiept en toegankelijk gemaakt door middel van een trap. Hoewel de omvang van de werkzaamheden zeer beperkt was, heeft het onderzoek toch aardige resultaten opgeleverd. De huidige kelder van het pand bestaat uit een 16de-eeuws kruisgewelf dat deels is vervangen door een 19de-eeuws troggewelf. Onder de kelder werden 14de- en 15de-eeuwse ophooglagen gevonden met enkele houten constructiepalen en onder andere een vrijwel complete steengoedkruik. De aanleg van de trap door de waarschijnlijk uit de 15de eeuw daterende voormalige achtergevel gaf een goed beeld van de opbouw van de fundering. Buiten de kelder, achter de voormalige achtergevel van het pand, lagen een circa 15de-eeuwse stortkoker en een 17de-eeuwse beerkelder, met mogelijk resten van een oudere ronde beerput (of andere structuur) daaronder. De beerput was leeg en stond in verbinding met een rioolsysteem. Zoals op meerdere plaatsen langs de Oosthaven is dit vermoedelijk weer een voorbeeld van het bijzondere, specifiek Goudse watersysteem dat gebruikmaakte van het 'schuren' van de grachten. Bij hoog water in de IJssel werden de grachten en de daarop aangesloten riolen

schoongespoeld door de Donkere Sluis te openen. Hierdoor stroomde het IJsselwater met kracht langs een vaste route door de stad en verwijderde daarbij het vuil.

ArcheoMedia BV, Marcel van Dasselaar

Graafstroom | Peilkadedonk

In het kader van de aanleg van een parallelweg langs de provinciale weg N217 bij Papendrecht heeft een opgraving plaatsgevonden van een smalle zone van de Peilkadedonk. Deze is ontdekt en voor het eerst beschreven door Vink (1926 en 1954). De donk is, in het kader van het donkenproject in 1988, door middel van een booronderzoek door de Universiteit Leiden onderzocht. Bij dit onderzoek werden in verschillende boringen archeologische indicatoren in de vorm van houtskool en verbrand bot gevonden. Daarmee lijkt de Peilkadedonk te passen binnen de grote reeks donken die in de Prehistorie bewoond werden. Op basis van de resultaten van het booronderzoek is besloten om binnen het cunet van de aan te leggen parallelweg een opgraving uit te voeren. Daarbij moest binnen het hele cunet een archeologisch vlak worden aangelegd op de uiteindelijke uitgravingsdiepte en de volle breedte van het cunet. Op basis van de resultaten van de opgraving kan het volgende worden geconcludeerd: de bodemopbouw in grote delen van het cunet is verstoord als gevolg van de aanleg van het voormalige fietspad en de Provinciale weg. Op de plaats van de zone waar de donk zich binnen de ontgravingsdiepte bevindt, is *geen* sprake van verstoring. Alleen direct langs de provinciale weg is de donktop verstoord. Daarbuiten is de donktop intact en afgedekt door een veenlaag. De overgang naar deze veenlaag is geleide-

lijk via een humeuze donktop.

Tijdens het onderzoek zijn in de humeuze top van het donkzand archeologische indicatoren gevonden, namelijk spikkels houtskool en knappersteen. Grondsporen of afvallagen dan wel vondstlagen werden binnen het cunet niet waargenomen. Daarmee lijkt zich binnen het tracé van de parallelweg – in ieder geval binnen de ontgravingsdiepte – geen vindplaats te bevinden. Ook bij het booronderzoek in 1988 zijn houtskoolspikkels en spikkels verbrand bot gezien. Alleen op de noordwestelijke flank van de donk is daarbij sprake van twee afvallagen. Op basis van de ligging ten opzichte van N.A.P. zijn deze (globaal) gedateerd in het Midden tot en met Laat Neolithicum. De overige indicatoren die zijn gevonden tijdens het booronderzoek, lijken eerder als puntwaarnemingen te kunnen worden geïnterpreteerd. Eventuele sporen van (tijdelijke) bewoning op de donk werden op basis van de opgraving en het booronderzoek uit 1988 vooral verwacht op de noordwestelijke flank van de donk. De vindplaats bevindt zich binnen een bekende archeologische vindplaats van zeer hoge archeologische waarde.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Rogier de Groot

Katwijk | Andreasplein - Waterkunstwerk

In de gemeente Katwijk is in de zomer van 2009 een inventariserend onderzoek uitgevoerd in verband met de aanleg van een ondergrondse technische ruimte voor een waterkunstwerk op het Andreasplein te Katwijk aan Zee.

Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek in het plangebied is vastgesteld dat er sprake is van goed geconserveerde en gawe resten in de vorm van ophogingslagen uit de 15de-18de eeuw

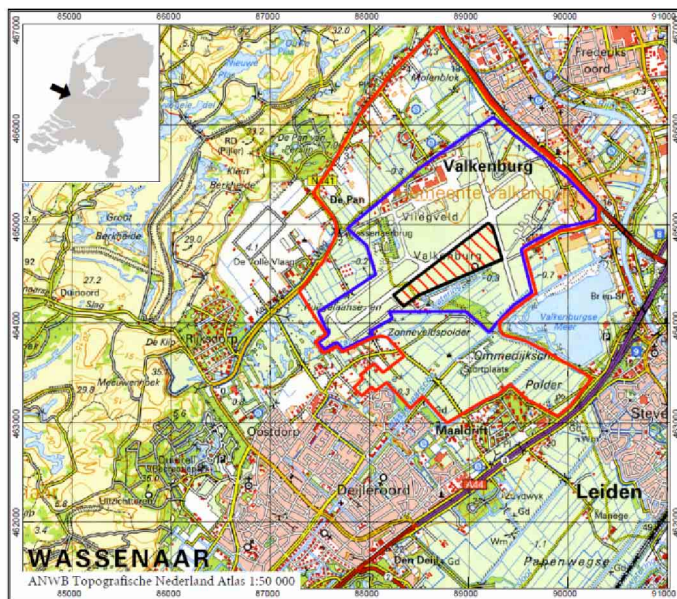

met een hoge informatiewaarde. Daarnaast werd mogelijk een poer van de kerkhofmuur gevonden. Tijdens het onderzoek werd ook een graf met een skelet dat vermoedelijk uit de 17de-18de eeuw dateert, gevonden. Een funderingsrestant dateert mogelijk ook uit deze periode. Het is onduidelijk bij welke structuur of welk gebouw deze fundering hoorde. Mogelijk bij het erf van het gebouw dat op de kaart van Pieter van Bilderbeeck uit 1627 direct ten zuidoosten van het kerkhof ligt. Dit gebouw werd misschien toen al gebruikt als school. De overige funderingsresten houden verband met resten van bebouwing uit de 19de en 20ste eeuw.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Paul van Kempen

Katwijk - Valkenburg | plangebied Nieuw Valkenburg
Boren en graven in de delta van de Oude Rijn
 Komende jaren zal voormalig Marinevliegkamp

Ligging van het plangebied Valkenburg en de onderzoeksgebieden.

Valkenburg (MVKV) ontwikkeld worden tot woongebied. Naar aanleiding van deze plannen heeft Archol bv in samenwerking met RAAP Archeologisch Adviesbureau en de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden in 2008 en 2009 archeologisch onderzoek verricht. Het onderzoeksgebied heeft een omvang van ruim 24 ha en ligt in het centrale deel van het voormalige vliegveld.

Uit het geoarcheologische booronderzoek blijkt dat het gehele onderzoeksgebied zich feitelijk in het voormalige Oude Rijn-estuarium bevindt. Er zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van strandwallen en/of oude duinen. Tevens ontbreken aanwijzingen voor meanderende rivieren. De afzettingen zijn onder invloed van het getij gevormd. Het estuarium is in de loop van de tijd, tussen circa 4400 v. Chr. en circa 1000 na Chr. volledig verland. Tussen circa 2000 en 1000 v. Chr. zijn grote delen van het gebied voor het eerst drooggefallen en geschikt geworden voor (con-

Zuidoostprofiel put 4: kreekje met venige opvulling.

tinue) bewoning. Het archeologisch booronderzoek heeft twee archeologisch relevante locaties opgeleverd. Vindplaats 1 ligt in een zone van zandige oever- of crevasseafzettingen in het zuidwesten met aanwijzingen voor bewoning, wellicht uit de IJzertijd of Romeinse Tijd.

Vindplaats 2 bevindt zich in het noordwesten. Hier is sprake van een komgebied met twee restgeultjes en laklagen met archeologische indicatoren. Het gebied tussen vindplaats 1 en vindplaats 2 in het midden van de locatie wordt gekenmerkt door grote en diepe verstoringen (soms tot 2 m). Hier is voor de uitbreiding van het vliegveld na de Tweede Wereldoorlog een deel van de klei weggehaald en een dik pakket ophoogzand aangebracht om de grond minder drassig te maken. De tijdens het karterend booronderzoek ontdekte vindplaatsen zijn door middel van proefsleuven verder onderzocht. Bij vindplaats 1 gaat het om een nederzettingsterrein van minimaal 1,7 ha uit grofweg de Late Bronstijd - begin Romeinse Tijd. Tussen de nederzettingen (paalsporen, staken en kuilen) zijn greppels gevonden, die dienst kunnen hebben gedaan als erfafscheidingen of perceelsgreppels van akkers of graslandpercelen. In het laatste geval moet het agrarische gebruik na de bewoningsfase hebben plaatsgevonden. Deze vindplaats ligt op oeverafzettingen naast een voorloper van de Oude Rijn, die gevormd zijn in of na het eind van de Midden Bronstijd of in de eerste helft van de Late Bronstijd. De nederzettingen van vindplaats 1 hebben waarschijnlijk deel uitgemaakt van een groter bewoningssysteem, waar ook de huisplaatsen uit de IJzertijd (en Bronstijd) bijhoren die vlak na de oorlog langs een geul ten zuidoosten van vindplaats 1 door Van Giffen zijn gevonden.

Katwijk | Zanderij-Westerbaan

Een overzicht

Inleiding

De Zanderij ligt ten zuiden van het dorp Katwijk en maakt deel uit van het landschap van de delta van de (Oude) Rijn. Ter hoogte van de Zanderij zijn de strandwallen verdwenen en in plaats daarvan ontstond een strandvlakte waar verschillende geulen en kreek doorheen liepen. In de IJzertijd ontstonden door de vorming van zandduinen verhogingen in het landschap. In de verdere vorming van het landschap speelde de wind (en vooral in samenspel met menselijke handelingen) een belangrijke rol. In verschillende periodes - vermoedelijk in de Laat-Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen - maakten grootschalige overstuivingen bewoning vrijwel onmogelijk. Al vanaf de 18de eeuw (toen de onderzoeker J. le Francq van Berkhey de Zanderij bezocht) tot in de jaren '30 van

de vorige eeuw vonden afzandingen plaats. Regelmatig werden hierbij archeologische vondsten verzameld. Maar de kans dat er nog goed geconserveerde resten in de bodem zouden liggen werd door archeologen uitermate klein geacht; het landschap was immers grotendeels afgegraven. Dit idee heeft tot in de jaren '90 van de vorige eeuw standgehouden, maar mede door de resultaten van de opgravingen op de Zanderij zelf, zijn archeologen veel voorzichtiger geworden in hun uitspraken over het archeologisch belang van vergelijkbare landschappen.

De moderne belangstelling voor de Zanderij begon in het begin van jaren '90 toen verscheidene amateurarcheologen bijzondere metalen voorwerpen vonden. Sindsdien is de Zanderij geliefd bij metaaldetectoramateurs. In het verlengde hiervan is in 1994 een bureau- en booronderzoek uitgevoerd, waarin het

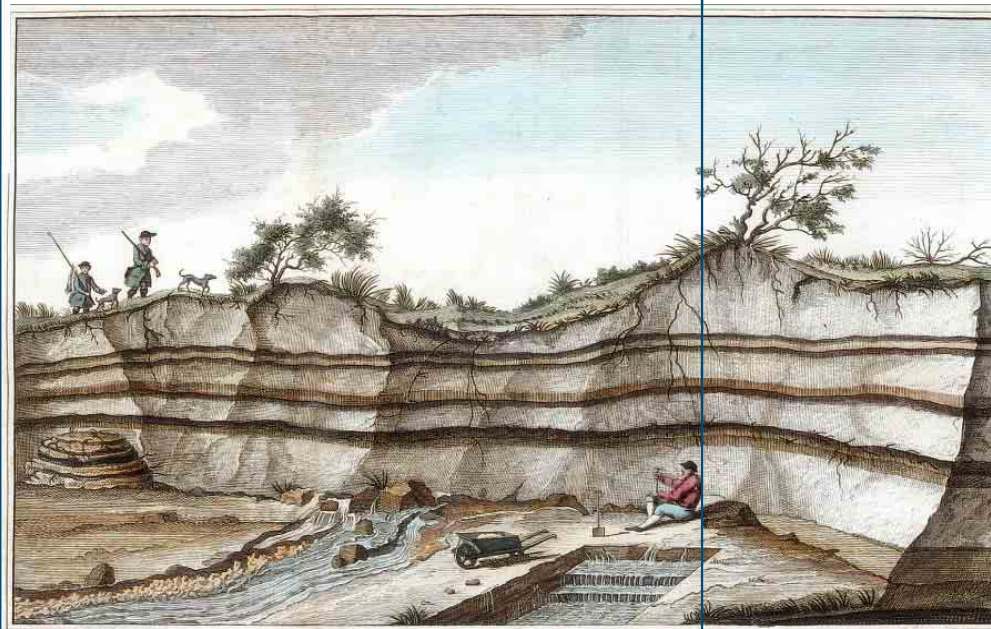
belang van de archeologie weliswaar onderkend werd, maar op basis waarvan een uitgebreid onderzoek niet noodzakelijk leek. In 1996 onderzochten archeologen van de ROB (tegenwoordig RCE) het gebied door proefsleuven en een beperkte opgraving.

De 18de-eeuwse onderzoeker J. le Francq van Berkhey maakte in 1771 deze schets van een afgegraven duin bij Katwijk voor zijn naslagwerk *De natuurlijke historie van Holland*.

Zuidwestzijde put 1: gespleten houten stam in de getijdenafzetting.

Het proefsleuvenonderzoek op vindplaats 2 heeft resten van een agrarisch landschap opgeleverd grofweg uit de periode van de IJzertijd tot aan de Middeleeuwen/Nieuwe Tijd. Waarschijnlijk gaat het om een weidegebied dat twee of drie gebruikperiodes heeft gekend. Het oudste greppelsysteem heeft mogelijk twee fasen gehad en dateert uit IJzertijd en/of Romeinse Tijd.

Archol, Bram Jansen, Joanne Mol & Adrie Tol

Afschieding van de Zandbeddingen zo als dezelve zig in de Katwyker Zanderij vertoonen, benevens de Duinwelling en Guhr of Oker-fijcken.

Deze campagne duurde in totaal 10 maanden. Geld voor een wetenschappelijke uitwerking was er niet. Tussen 1997 en 2005 hebben verscheidene bedrijven en amateurarcheologen (waaronder de AWN-Rijnstreek) archeologische onderzoekjes en begeleidingen uitgevoerd.

Tijdens het onderzoek in 2005 kon worden vastgesteld dat de Zanderij al in de IJzertijd werd bewoond. Vanwege de korte duur van het onderzoek en de omstandigheden ter plaatse is over de aard van bewoning weinig te zeggen. Waarschijnlijk hebben er enkele boerderijplaatsen gelegen op de kreekruigen die door de Zanderij liepen.

De Romeinse Tijd

De bewoningssporen waren afgedekt door een flink zandpakket, waaruit afgeleid kan worden dat er in de Late IJzertijd/Vroeg-Romeinse Tijd grootschalige zandverstuivingen zijn geweest. In deze periode is vermoedelijk ook de grote stuifduin in het noordoosten van het plangebied ontstaan, waar het onderzoek in 1996 zich op concentreerde.

Aan het begin van de jaartelling kwam de Zanderij, die ten zuiden van de Rijn lag, in het grensgebied van het Romeinse Rijk te liggen. In de loop van de 1ste eeuw werd de Rijn (bij Katwijk de Oude Rijn geheten) namelijk de grens (limes) van het Romeinse Rijk. Vanaf 39/40 werden op tal van plaatsen langs de limes forten (castella) gebouwd, zoals ook het castellum bij Valkenburg, niet ver van de Zanderij. In de omgeving van het castellum ontstonden verscheidene nederzettingen. Eén daarvan moet de in 1996/1997 opgegraven nederzetting op de Zanderij zijn geweest. De oudste vondsten wijzen erop dat de nederzetting waarschijnlijk rond het midden van de

1ste eeuw is ontstaan. Behalve de nederzetting zijn ook resten van een grafveld gevonden. De nederzetting uit de Romeinse Tijd werd omsloten door een omvangrijke greppel met daarbinnen waarschijnlijk

Aan de hand van een gedetailleerde analyse van deze gebouwen kan een fasering in de bewoning gemaakt worden. Hieruit blijkt dat elke bewoningsfase ongeveer 30 jaar duurde. Behalve de hoofdgebouwen stonden er ook schuren en spiekers en waren er waterputten gegraven.

Legenda

Huis (alle fasen)	Waterput (alle fasen)	Palissade (fase 3, 4)
Horreum (fase 1, 2)	Greppel (alle fasen)	Ploegsporen (fase 3, 4, 5)
Schuur (fase 1, 2, 3)	Veekraal (fase 1, 2)	
Spieker (alle fasen)	Mogelijke weg (fase 1, 2)	

lijk twee huisplaatsen. Het terrein binnen de omgreppeling was door middel van greppels en afscheidingen opgedeeld. Centraal in de nederzetting lag een huiserf waarvan het hoofdgebouw vijfmaal op ongeveer dezelfde plaats is herbouwd. De hoofdgebouwen waren zogenaamde woonstalhuizen, oftewel huizen waar mensen en vee onder één dak verbleven. Ze bestonden uit drie ruimtes (schepen). Het dak rustte op dubbele rijen middenstaanders, die gebinten vormden. De palen voor de wanden werden geplaatst in uitgegraven greppels. Deze constructie past in de huizenbouwtraditie van West-Nederland, die zich uitstrekt vanaf de monding van de Maas tot in Noord-Holland. Aan de hand van een gedetailleerde analyse van deze gebouwen kan een fasering in de bewoning gemaakt worden. Hieruit blijkt dat elke bewoningsfase ongeveer 30 jaar duurde. Behalve de hoofdgebouwen stonden er ook schuren en spiekers en waren er waterputten gegraven. Tijdens de opgraving werden op enkele plaatsen resten van dakpannen, hypocausttegels en muurschilderingen gevonden. Van het bouw materiaal is niet met zekerheid te zeggen of het hier om hergebruikt bouwpuin uit een andere locatie gaat of

Een van de Romeinse waterputten.

dat een deel van het gebouw uit eerstehands Romeins bouw materiaal was opgetrokken; de muurschilderingen zijn daarentegen ter plaatse gemaakt en daarvan kun je dus wel aannemen dat ze daadwerkelijk tot het hoofgebouw hebben behoord.

Inheems-Romeins aardewerk afkomstig uit de nederzetting.

Ten zuiden van de grote nederzetting is al eerder door archeologen van de ROB een gedeelte van een boerderijplattengrond gevonden. Zeer waarschijnlijk liep er ook een weg door het gebied die de nederzettingen met elkaar verbond.

Romeinse ring met voorstelling van de riviergod en de naam Padus van de rivier de Po in Noord-Italië.

Akkers

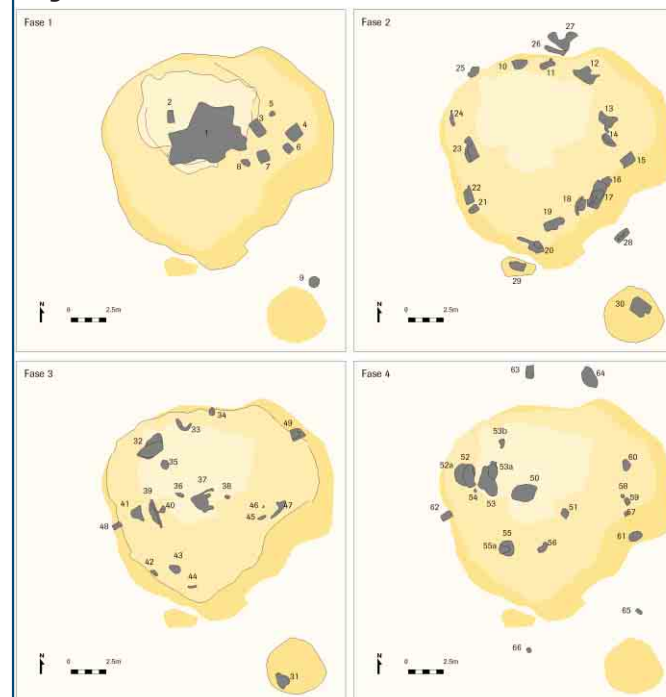
Rondom de nederzetting, op dezelfde stuifzandduin, zijn sporen gevonden van akkers. Naast enkele akkerlagen werden ook door greppels omgeven akkerarealen blootgelegd. De akkersporen zijn geen ploegsporen, maar het gevolg van het omspitten van de akkers. Omspitten in plaats van ploegen zien we vaker bij moestuinen, waarbij een klein landbouwareaal een zo hoog mogelijke opbrengst moest opleveren. Daarnaast stonden er in het akkerareaal verschillende stakenrijen, die waarschijnlijk afkomstig zijn van schuttingen die zoveel mogelijk de zandverstuivingen moesten tegengaan.

De lagergelegen delen boden veel minder mogelijkheden voor akkerbouw, maar zijn wel bijzonder geschikt als grasland en het beweiden van vee. Aan de hand van botanisch onderzoek is vastgesteld dat er sprake was van uitgestrekte natte graslanden. Op basis van de studie naar het zoologisch materiaal blijkt dat er inderdaad aanzienlijke kuddes paarden en runderen hebben rondgelopen. Daaruit is af te leiden dat er veel rundvlees geconsumeerd werd (hoewel runderen ook voor de huiden gehouden werden). Enerzijds zou het kunnen zijn dat er veel rundvlees werd gegeten, anderzijds ligt het voor de hand dat de bewoners vlees en huiden hebben verkocht (of geruild) tegen graan. Dat zou de grote graanopslagplaats (*horreum*) op een omgreppeld terrein tegenover het centrale erf goed kunnen verklaren. Paarden lijken vooral te zijn gefokt voor de markt (en dan met name de castella), iets wat je wel vaker ziet bij nederzettingen langs de limes.

Grafveld

Ongeveer honderd meter ten westen van de nederzetting

lag tussen de akkers een grafveld. Op die plek verbrandden de eerste bewoners hun doden en begroeven zij de crematieresten. Elke keer werden deze graven afgedekt door zand, waardoor in de loop van enkele decennia een grote heuvel ontstond. In de ongeveer 120 jaar dat het grafveld in gebruik is geweest zijn er circa 60 mensen bijgezet. Omdat er zowel mannen, vrouwen als kinderen

In de ongeveer 120 jaar dat het grafveld in gebruik is geweest, zijn er circa 60 mensen bijgezet.

begraven liggen wijst dit eerder op een burgerlijk dan op een militair grafveld. De hoeveelheid crematiegraven zegt iets over de omvang van de bijbehorende nederzetting en ondersteunt de conclusie die al eerder getrokken werd op basis van opgegraven boerde-

Een crematiegraf van het Romeinse grafveld.

rijplattegronden, namelijk dat deze uit twee erven bestond.

De Laat-Romeinse Tijd

Tegen het einde van de 2de eeuw veranderde de indeling van de nederzetting. De omgrepping raakte in onbruik en er werden twee boerderijen gebouwd met een andere constructie en omvang dan de boerderijen uit de voorgaande periode. Ook het grafveld werd niet langer gebruikt. Waarschijnlijk zorgden grote (en plotselinge) sociaal-economische veranderingen ervoor dat het systeem van handel en uitwisseling (van runderen en paarden) met het Romeinse gezag inklapte. Als gevolg hiervan kon de nederzetting niet voortbestaan. Toch lijken er zich nieuwe bewoners te vestigden, maar na twee generaties (tegen het midden van de 3de eeuw) hield ook deze bewoning op. Het einde van de bewoning valt samen met grote onrust langs de limes: de meeste nederzettingen en castella ontvolkten. Uit de tweede helft van de 3de en de 4de eeuw kennen we een handvol metaalvondsten (vooral munten). Dit kan erop wijzen dat elders op de Zanderij nog gewoond werd, maar helemaal zeker is dit niet.

Vroege Middeleeuwen

Als gevolg van de grootschalige (4de-eeuwse) zandverstuivingen was een gevarieerd landschap van kleine en middelgrote stuifduinen, afgewisseld met (nat-

te) laagtes ontstaan. In de loop van de 6de eeuw raakten deze stuifduinen steeds meer bewoond, hoewel waarschijnlijk niet allemaal tegelijkertijd. In 2005 zijn vier van deze stuifduinen (deels) onderzocht. De gecombineerde resultaten maken het mogelijk om een bewoningsgeschiedenis te schrijven vanaf het midden van de 5de tot in de 8ste eeuw. Dit is uniek voor West-Nederland; nooit eerder konden archeologen zoveel informatie verzamelen over deze periode. De bewoning begon op dezelfde stuifduin als waar ook in de Romeinse Tijd gewoond werd (nu bedekt met een nieuw pakket zand). Vermoedelijk hebben ter hoogte van de Romeinse nederzetting ook boerderijen gelegen, maar dat gedeelte van de stuifduin was als gevolg van de afzandingen in de vorige eeuw verdwenen. In totaal ontstonden er vier erven. Van drie daarvan is de ontwikkeling goed te reconstrueren. De oudste fase dateert uit het midden van de 5de eeuw. Op elke stuifduin lagen één en soms twee erven. De erven lagen vaak op de rand, zodat de rest van het duin ingericht kon worden als akker/moestuin. De erven waren met elkaar verbonden door een pad. De erven bestonden uit omvangrijke woonstalhuizen, kleine bijgebouwen (bijv. spiekers), soms een hutkom, een waterput en gebouwen waarvan niet zeker is of het woonhuizen of schuren waren, maar waarschijnlijk gaat het om woningen waar plaats was voor een enkel stuk vee. Eén boerderij had een bijzondere plattegrond. Behalve dat het hoofdgebouw het grootste gebouw van de nederzetting was, werd daar in een volgende fase nog een gebouw tegenaan geplaatst. Hierdoor ontstond een soort hof, iets dat wel bekend is uit Scandinavische landen, maar nooit eerder in Nederland is gevonden. De bewoners van deze hof hadden zeer waarschijnlijk invloed in de regio.

Het jongste huis dateert uit het begin van de 8ste eeuw. Dit huis heeft een bootvormige plattegrond en is daarmee het oudste huis met een dergelijke vorm in Nederland. Hiermee wordt de theorie bevestigd dat deze voor de latere Middeleeuwen zo kenmerkende constructietechniek ontstaan is in Midden-Nederland.

Een belangrijke innovatie in deze periode was de introductie van grote (zwaar gefundeerde) schuren, die dienden voor de opslag van landbouwproducten. Vanaf de 7de eeuw maakten dergelijke gebouwen standaard deel uit van de inrichting van het erf.

Een van de schuren uit de vroegmiddeleeuwse nederzetting.

Aan de hand van de boerderijplattegronden is vastgesteld dat een stuifduin drie generaties bewoond werd. Daarna verplaatste men het huishouden naar een ander stuifduin. Tijdens de opgraving in 2005 deed de ROB (tegenwoordig RCE) een aanvullend onderzoek. Daarbij werden bewoningssporen blootgelegd van een stuifduin, die vooral in de 8ste eeuw bewoond is geweest. Amateurcheologen van de AWN groeven in 2003 eveneens huisplaatsen op uit de 8ste eeuw. Onder de sporen bevond zich een bijzondere waterput met daarin een proefslag van een munt van de beroemde muntmeester Madelinus.

Uit de historische bronnen is er maar weinig bekend over de overgang van de Romeinse Tijd naar de Vroege Middeleeuwen. Ook archeologisch onderzoek kon hier tot voor kort weinig aan toevoegen. Dankzij de opgravingen van de laatste 10 jaar zijn we veel meer te weten gekomen en kon aan de hand van aardewerk- en metaalvondsten een intrigerend tijdsbeeld gereconstrueerd worden.

Handelsnetwerk

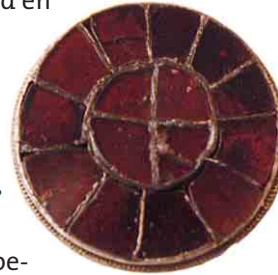
De vondsten op de Zanderij wijzen ook op internationale contacten. Veel aardewerk was afkomstig uit het Rijnland en uit de omgeving van Keulen, maar daarmee onderscheidt deze regio zich niet van de rest van Nederland.

Fibula's in de vorm van vogels/adelaars van brons.

Onder de metaalvondsten bevinden zich echter, behalve de fibula's uit de Friese en Frankische gebieden, ook fibula's van veel verder weg, namelijk uit het Angelsaksische Engeland en Scandinavië.

Schijffibula uit de Vroege Middeleeuwen ingelegd met almandijn.

Opvallend is de grote hoeveelheid sceata's; munten, die vaak in verband worden gebracht met de Friese handel. Maar het meest in het oog springende voorwerp is toch wel de proefslag van muntmeester Madelinus, de bekende muntmeester uit Dorestad. Muntmeesters verbleven vaak in het gevolg van koningen en hoogwaardigheidsbekleders, maar naar de betekenis van deze vondst voor de geschiedenis van de Zanderij kunnen we alleen maar gissen.

Proefslag van muntmeester Madelinus.

In de vroegmiddeleeuwse archeologie is lange tijd veel nadruk gelegd op het belang van

centrale plaatsen, zoals Quentovic, Hamwick, Dorestad, Haithabu, Ribe, Kaupang en Birka als proto-stedelijke agglomeraties of als motor van de lange afstandhandel (Hodges 2000; Skre 2007). Veel minder aandacht is er geweest voor het achterland van dit nederzettingen en de rol die

'gewone' nederzettingen in het sociaal-economische systeem speelden. Zo zijn zowel uit het mondingsgebied van de Rijn, maar ook uit Frisia zelf geen omvangrijke handelsnederzettingen (centrale plaatsen) bekend. De opgraving van de koningsterp bij Wijnaldum leverde geen overtuigend bewijs voor het bestaan van een nederzetting waar leden van de hoogste elite woonden. (Nokkert *et al.* 2010). Toch zijn er opvallend veel vondsten uit het terpengebied, die wijzen op interregionale handelsbetrekkingen. Hetzelfde kan gezegd worden over het mondingsgebied van de Oude Rijn. Vooral in de 6de en 7de eeuw moeten nederzettingen als die bij Katwijk-Zanderij en Oegstgeest-Rijnfront een belangrijke rol hebben gespeeld in de culturele (handels-)netwerken. Dit blijkt niet alleen uit de vele vondsten, maar ook uit de aanwezigheid van scheepshout, kadeconstructies en landingsplaatsen voor schepen. Deze nederzettingen hadden blijkbaar controle over de monding van de Rijn en de doorvoerhandel naar het achterland. Dat dit echter niet tot de monding van de Rijn beperkt bleef, blijkt uit resultaten van onderzoek uit de omgeving van Utrecht (Leidse Rijn). Daar zijn nederzettingenresten opgegraven, die zowel qua datering, plattegrond als materiële cultuur veel overeenkomsten vertonen met die uit het mondingsgebied van de Oude Rijn. Wanneer we de Rijn nog verder afzakken komen we bij Dorestad, een stad die vooral in de 8ste en vroege 9de eeuw een bloeiperiode kende (Coupland 2010. Cf. Van Es & Verwers 2009). Een opgraving die enkele jaren geleden op het Veilingterrein (Wijk bij Duurstede) werd uitgevoerd, gunde ons echter een blik op een 6de- en 7de-eeuws stukje Dorestad. Opvallend was dat dit stuk leek te bestaan uit een aaneenschakeling van individuele erven.

Er werd zelf een klein grafveldje gevonden dat gerelateerd lijkt aan een erf. Heel groot zijn de verschillen tussen de nederzettingsplattegrond van dit stukje 7de-eeuws Dorestad en bijvoorbeeld Katwijk-Zanderij niet.

Er zijn aanwijzingen dat de havenwerken van Dorestad zelfs al in de 7de eeuw begonnen zijn, maar helaas missen we de gegevens uit het castellum *Levefanum* (het veronderstelde centrum van Dorestad), omdat dat door de Rijn is weggespoeld. Toch lijkt er een groot verschil te zijn tussen het 7de-eeuwse (Friese?) Dorestad en het 8ste-eeuwse Dorestad toen de handelsplaats onder de patronage van de Karolingers viel. Aan de hand hiervan kunnen we twee voorzichtige conclusies trekken. In de eerste plaats lijkt er een verband te bestaan tussen de bloei en de neergang van de nederzettingen in het mondingsgebied van de Oude Rijn gedurende de 6de, 7de en 8ste eeuw en de opkomst van het Karolingische Dorestad: het is alsof het ene systeem van uitwisselingsnetwerken het andere systeem verving. Het verklaart mogelijk de achteruitgang van bewoning op de Zanderij, Oegstgeest, maar ook in Leidse Rijn in de loop van de 8ste eeuw. Een kanttekening bij deze veronderstelling is het ontbreken van gegevens uit de castella van Valkenburg en de Brittenburg. Mogelijk is er sprake geweest van *centrale plaatsen*; deze zouden dan bij deze castella gelegen moeten hebben.

In de tweede plaats valt opnieuw op dat individuele huisplaatsen moeilijk in verband gebracht kunnen worden met de aanwezigheid van elites. Hierboven is even gerefereerd aan de opgraving bij Wijnaldum, maar ook op de Zanderij lijkt het niet mogelijk om op basis van de boerderijplattegronden de aanwezigheid van elite vast te stellen. Slechts een enkele fase van

een boerderij, het huis met de aanbouw, verwijst naar een gebouw met een meer dan alledaags uiterlijk. Zowel de aangebouwde ruimte als de grote kuil (opslagruimte?) in dit gebouw zijn hier een aanwijzing voor. Als we naar de verspreiding van enkele metaalvondsten kijken, dan valt op dat deze zich 'gewoon' in context met huisplaatsen laten bestuderen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de aanwezigheid van elite niet afgeleid kan worden uit de architectuur van gebouwen, althans niet op basis van wat wij daar nog van terugvinden. In de sociaal-economische structuur in deze periode is grondbezit een belangrijk factor. Het kan niet anders of maar een klein deel van de bevolking had hier vrije toegang toe. Een groter deel van de bevolking kan hebben bestaan uit half-vrijen en slaven, iets dat overigens archeologisch gezien moeilijk aantoonbaar is. Ook het succes van (acties van) de elite lijkt zich niet altijd - of in ieder geval niet blijvend - te uiten in architectuur of materiële cultuur. Zo bestrijkt de uitbreiding van bovengenoemd vergrote huis slechts een enkele generatie. Maar toch lijkt deze groep archeologisch traceerbaar aan de hand van de nederzettingsresten uit de Zanderij. Vanuit een agrarische basis speelden ze met meer of minder succes een rol binnen culturele uitwisselingsnetwerken.

De Late Middeleeuwen

Ontbossing en beakkering in het duingebied leidden tot het ontstaan van nieuwe grootschalige duinvorming in het gebied. Deze duinvorming kan op basis van de verkregen dateringen worden geplaatst in de 8ste of 9de eeuw na Chr. In alle deelgebieden zijn (overstoven) akkerlagen gevonden, die dateren uit de Vroege Middeleeuwen. Opvallend hieraan is dat deze

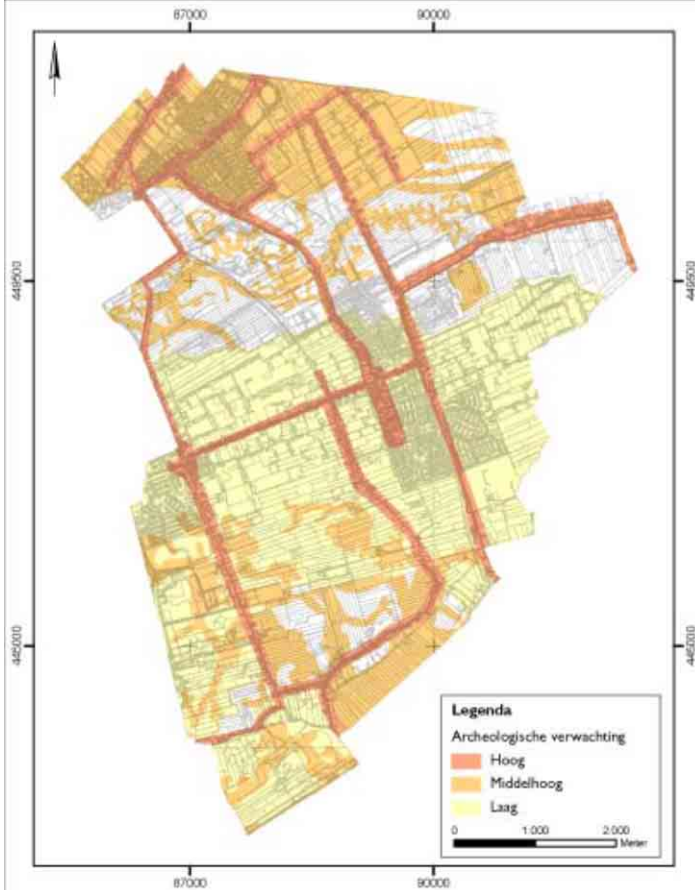
akkerlagen bij Katwijk Colligny op een hoogte liggen van circa 80 cm boven N.A.P., terwijl deze lagen van dezelfde ouderdom bij de Zanderij zich bevinden op een hoogte van circa 40 cm onder N.A.P. Dit hoogteverschil van ruim 1 m is de weerslag van de bestaande hoogteverschillen in de Vroege Middeleeuwen. Het zijn waarschijnlijk de verschillen tussen het (voormalige) estuarium van de Oude Rijn en de Oude Duinen. In het plangebied Katwijk Colligny is een pakket duinzand gevonden van in totaal meer dan 5 m dikte, de Jonge Duinen. In dit gebied begon de grootschalige verstuing tijdens de 10de-11de eeuw na Chr. Hierbij werd in tweehonderd jaar een pakket van gemiddeld 2 m zand opgestoven. De sedimentatiesnelheid was vanaf de 10de eeuw ruim twee tot drie keer zo hoog als in de Vroege Middeleeuwen. Aan het eind van de 12de eeuw was er korte tijd akkerbouw in het plangebied mogelijk. Na waarschijnlijk een korte periode (maximaal 50 jaar) van beakkering overstooft het gebied opnieuw. De vorming van de Jonge Duinen in dit gebied kan dan ook geplaatst worden in de 11de eeuw.

Op de Zanderij zijn de Jonge Duinen volledig verdwenen als gevolg van zandwinningsactiviteiten. Vanaf de 18de en 19de eeuw begonnen de eerste afgravingen. Vanaf dat moment kwamen ook de eerste vondstmeldingen binnen.

ADC ArcheoProjecten, Henk van der Velde

Lansingerland - Pijnacker | Gemeentelijke archeologische verwachtingskaarten

In 2009 heeft Archeologie Delft archeologische verwachtingskaarten opgesteld voor de gemeenten Midden-Delfland, Pijnacker-Nootdorp en Lansingerland. Het ontwikkelen van dergelijk kaartmateriaal

sluit aan bij de plicht die gemeentes hebben om vanaf 1 september 2009 te beschikken over een actueel beleid op het gebied van archeologische monumentenzorg. Voor het opstellen van zo'n beleid is het niet alleen belangrijk om te weten waar al archeologische resten zijn aangetroffen, maar vooral ook waar ze in de toekomst gevonden kunnen worden.

Werkwijze

Om in te schatten waar zich nog onontdekte archeologische overblijfselen kunnen bevinden, wordt gebruikgemaakt van een onderzoeksmethode die is gebaseerd op het idee dat archeologische resten niet

willekeurig over het landschap zijn verspreid. Net als nu stelde men in het verleden bepaalde eisen aan de woonomgeving. Deze zogenaamde 'locatiekeuze-factoren' kunnen gerelateerd zijn aan verschillende zaken, zoals de bestaanseconomie (de nabijheid van geschikte landbouwgronden) of landschappelijke omstandigheden (droge gronden in een relatief nat gebied).

Het vaststellen van de locatiekeuzefactoren die belangrijk waren voor bepaalde samenlevingen uit het verleden is alleen mogelijk wanneer we over voldoende informatie beschikken over die samenlevingen (archeologische en eventueel historische gegevens) en het landschap waarin ze leefden (geologische en eventueel bodemkundige gegevens). Op basis van een analyse van de verschillende informatiebronnen kunnen patronen worden ontdekt (in de Romeinse Tijd vestigde men zich in het natte landschap van Midden-Delfland bijvoorbeeld het liefst op de relatief hooggelegen geulafzettingen van de Gantel Laag). Deze patronen bieden vervolgens inzicht in de locaties waar we de hoogste concentratie aan archeologische resten uit die tijd kunnen verwachten: de zones die in het verleden het aantrekkelijkst waren voor bewoning zijn immers nu de gebieden waar de kans op het vinden van archeologische overblijfselen in het algemeen het grootst is. Op deze manier kan een gebied worden verdeeld in zones waar de kans op het aantreffen van archeologische resten uit een bepaalde periode zeer hoog, hoog, middelhoog, laag of afwezig is. De visuele weergave daarvan wordt gevormd door een archeologische verwachtingskaart.

Eén verwachtingskaart?

Bij het onderzoeken van de archeologische verwachting in een gebied moeten we ons realiseren dat locatiekeuzefactoren niet voor elke samenleving en periode gelijk zijn. Zo waren de jager/verzamelaars uit de Vroege Prehistorie afhankelijk van verschillende voedselbronnen en woonden ze bij voorkeur op een plek van waaruit ze verschillende landschappen konden exploiteren. Nederzettingen werden vaak gesticht in de overgangsgebieden van een nat naar een droog landschap. Voor de latere agrarische samenlevingen was het belangrijk om zowel hun nederzettingen als akkers aan te kunnen leggen op plekken die niet periodiek overstromden. Zij woonden dan ook het liefst zo hoog en droog mogelijk.

Naast de locatiekeuzefactoren veranderde ook het landschap. Zo is in Delft en omgeving het landschap door de eeuwen heen radicaal veranderd als gevolg van sedimentatie en menselijk ingrijpen (bijvoorbeeld het aanleggen van dijken en inpolderen van stukken land). Hierdoor lagen de hoge en droge plekken uit de Romeinse Tijd niet per definitie op dezelfde plaats als die uit de Middeleeuwen. Om de archeologische verwachting van een gebied te bepalen worden de verschillende perioden dus afzonderlijk bekeken. Omdat de gemeente Midden-Delfland een gecompliceerde bewoningsgeschiedenis en landschappelijke ontwikkeling kent, is ervoor gekozen archeologische verwachtingskaarten te maken die betrekking hebben op een specifieke periode. In totaal zijn er vijf van zulke kaarten gemaakt. In de gemeenten Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp was het beeld minder gecompliceerd. Hier is dan ook gekozen om slechts één kaart op te stellen.

Archeologie Delft, Marjolein Kerkhof

Leiden | Besjeslaan - archeologisch monument Matilo

Bij hoge uitzondering kregen archeologen van de Unit Monumenten & Archeologie en de Universiteit Leiden dit jaar toestemming om onderzoek te doen op het terrein van castellum Matilo. De aanleiding voor dit onderzoek is het plan van de gemeente om van het gebied een archeologisch park te maken. Het Romeinse verleden speelt in dit park vanzelfsprekend een belangrijke rol. Het is de bedoeling dat het castellum in het park zichtbaar wordt gemaakt, daarom is het van belang de exacte ligging van het castellum te bepalen. Tijdens een onderzoek dat in 1999 en 2000 is gedaan, was al vastgesteld waar een van de hoeken van het castellum lag. De exacte omvang van het fort was echter nog niet bekend. Het onderzoek in 2009 was dan ook bedoeld om ook de andere hoeken van het fort in kaart te brengen.

Voordat de archeologen begonnen met graven, is er eerst grondradaronderzoek gedaan.

Grondradaronderzoek is een vrij jonge onderzoeksmethode, waarbij de weerstand van de bodem wordt opgemeten. Verschillen in weerstand zijn bijvoorbeeld te verwachten tussen muren (hoge weerstand) en grachten (lage weerstand). De verwachting was

Grondradaronderzoek op het terrein van castellum Matilo.

dat met deze methode de muren en grachten van het castellum Matilo in kaart konden worden gebracht. Helaas was het niet mogelijk het hele castellumterrein met deze methode te onderzoeken, omdat delen nog in gebruik waren als kas of moestuin.

Boren in de kas.

Desalniettemin waren de resultaten veelbelovend: aan de oostzijde van het terrein werd een aantal gebieden gevonden met uitzonderlijk hoge weerstanden. Dit zouden dus de overblijfselen van het castellum kunnen zijn.

Al snel volgde een booronderzoek om na te gaan wat er in het grondradaronderzoek precies was waargenomen. Het bleek dat de sporen behoorlijk veel Romeinse vondsten bevatten. De diepte en vulling van de sporen leek veel op wat al eerder aan de andere kant van het castellum was opgegraven: een met puin opgevulde gracht. Het was waarschijnlijk niet de muur van het castellum die tijdens het grondradaronderzoek was waargenomen, maar een van de grachten die rondom het fort lag.

Al met al was dit voldoende aanleiding om heel gericht met een proefsleuf de buitenste gracht en muur van het castellum te zoeken. De meest ideale plaats om dit te doen was in een van de kassen die

nog in het gebied staan; hier was voldoende ruimte om twee sleuven te graven.

De resultaten overstegen de verwachtingen: al heel ondiep kwamen de eerste Romeinse sporen aan het licht. Op een dieper niveau, er zijn in totaal 7 niveaus opgegraven, werden meerdere grachten en de fundering van de muur van het castellum gevonden. De grachten behoren tot opeenvolgende fasen van het fort. In de meer dan 200 jaar dat castellum Matilo in gebruik was, is er waarschijnlijk vrijwel continu aan gebouwd en verbouwd. Muren werden vernieuwd, eerst in hout en later in steen, poorten gebouwd en grachten opnieuw uitgegraven. Al deze bouwfases liggen min of meer op elkaar. Af en toe werd een muur of gracht een paar meter opgeschoven, maar al met al veranderde het fort niet ingrijpend van omvang. De muurfundering die gevonden is, behoort tot een van de fases waarin het castellum in steen was opgebouwd. Deze muur is in het verleden tot en met

Vooral tijdens de Open Monumentendagen trok de opgraving grote aantallen bezoekers.

de fundamenteën gesloopt, zodat er alleen een spoor gevuld met puin en cementbrokken over was. Onder dit puinpakket was een dicht grid van houten heipalen nog aanwezig. Het belangrijkste inzicht dat met deze opgraving is verkregen, is de ligging van het castellum. Het castellum ligt, zoals de meeste castella in West-Nederland, op een kruispunt van de Rijn en een zijrivier. In Leiden is dat het kanaal van Corbulo. Castella liggen normaliter, met hun lange zijde, direct aan de Rijn. Matilo daarentegen lijkt vrij ver van de Rijn af te liggen en daarmee meer georiënteerd op het kanaal van Corbulo dan op de Rijn. Tijdens de opgraving werd duidelijk waarom juist voor deze plek is gekozen. Hoewel de hoofdgeul van de Rijn ongeveer 100 meter van het castellum aflag, stond het castellum letterlijk met zijn voeten in het water. De uiterwaard van de Rijn liep tot aan het castellum en een zijgeul van de rivier, die regelmatig onder water gestaan moet hebben, stroomde vlak langs de muur van het fort. De oever van de geul was versterkt met beschoeiingen en een puinpakket. In de geul zijn onder andere botten en stukken van leren schoenen gevonden. Ook de omvang van het fort spreekt tot de verbeelding. Castellum Matilo blijkt een stuk smaller, maar ook langer te zijn dan verwacht. Met een omvang van 1,4 ha is het een van de grootste castella van de regio. De grootte onderstreept het belang van de ligging van het castellum, namelijk op het kruispunt van twee belangrijke waterwegen.

Gemeente Leiden, Bureau Monumenten en Archeologie, Chrystel Brandenburgh

Leiden | Oostvlietpolder en Cronesteynse Polder

Naar aanleiding van voorgenomen (her-)inrichtingsplannen in de Oostvlietpolder en Cronesteynse Polder in de gemeente Leiden, is een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd.

Impressie van het veldonderzoek in de Cronesteynse polder (links) en de Oostvlietpolder (rechts).

Het plangebied beslaat circa 47 ha en omvat delen van de Oostvlietpolder en Cronesteynse polder. Voor beide polders heeft de gemeente Leiden een (her-)inrichtingsplan opgesteld. De huidige, overwegend agrarische Oostvlietpolder zal een meer recreatieve bestemming krijgen, met ruimte voor volkstuinen, natuurrecreatie en -educatie. In de Cronesteynse

polder wordt daarnaast het maaiveld van een groot deel van het plangebied verlaagd, zodat het landschap vernat.

Op basis van het bureauonderzoek en de eerder uitgevoerde archeologische onderzoeken, is voorafgaand aan het veldonderzoek duidelijk dat in het plangebied (bewonings-)resten uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en Middeleeuwen aanwezig zijn.

Tijdens het veldonderzoek zijn in de Oostvlietpolder 304 karterende boringen verricht in een 20 x 25 m grid. In de Cronesteynse polder zijn in totaal 160 boringen verricht eveneens in een boorgrid van 20 x 25 m. De gemiddelde boordiepte bedroeg circa 3 m onder het maaiveld. Om een nauwkeurige indruk te krijgen van de geo-(morfo-)logie van het plangebied is voor alle boringen getracht deze door te zetten tot in lagunaire afzettingen van de Formatie van Naaldwijk, Laagpakket van Wormer.

De resultaten van het veldwerk leverden een mooie doorsnede op van de geschiedenis van het plangebied, waarbij verschillende geo-(morfo-)logische eenheden werden doorkruist. Tijdens het karterend booronderzoek is de bodemopbouw aangetroffen, zoals die op basis van het bureauonderzoek werd verwacht. De bodemopbouw in de Oostvlietpolder bestaat uit de volgende afzettingen: rivierafzettingen van de Oude Rijn, kreekafzettingen, veen en lagunaire afzettingen. De bodemopbouw van de Cronesteynse Polder vertoont een vergelijkbare opbouw. Het grootste verschil met de Oostvlietpolder is het ontbreken van een duidelijk krekensysteem en de aanwezigheid van oost-west georiënteerde strandwalafzettingen, dwars door het midden van het deelgebied op circa 1,2 m onder het maaiveld (circa 2,5 m onder N.A.P.). In het deelgebied Oostvlietpolder waren voorafgaand

aan het onderzoek al 6 vindplaatsen bekend uit de periode van de IJzertijd tot en met de Romeinse Tijd. Met de boringen zijn deze vindplaatsen nader begrensd. Daarnaast zijn drie nieuwe zones met archeologische resten gevonden. Het doet echter de archeologische potentie en het unieke karakter van de Oostvlietpolder geen recht om in de afgebakende zones zeer harde begrenzingen te zien. Er wordt daarom niet gesproken van vindplaatsen, maar van archeologische zones binnen een groter geheel: een cultuurlandschap uit de IJzertijd/Romeinse Tijd. Deze brede strook loopt parallel met de Vliet en uit de boringen blijkt dat de intensiteit van het aantal waargenomen indicatoren afneemt in zuidelijke richting, dus van de Vliet af. In de Cronesteynse polder is sprake van één archeologische zone, te weten de nieuw ontdekte strandwal. Deze intacte strandwal is gezien zijn ligging zo ver landinwaarts, een van de oudere strandwallen in Nederland. Afhankelijk van het precieze ontstaan ervan, zou de strandwal in de Cronesteynse polder bewoond geweest kunnen zijn van grofweg de Nieuwe Steentijd tot en met de Bronstijd (5000-1000 v. Chr.).

In algemene zin geldt dat in het kader van de voorgenomen ontwikkelingsplannen in de Oostvlietpolder en Cronesteynse Polder wordt aanbevolen om archeologische resten in situ te behouden. Concreter gezegd: planaanpassing heeft de voorkeur boven archeologisch onderzoek.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Chris Coppens

Leiden | Rijnsburgerweg 124

Deze locatie is gelegen op de flank van strandwal-/Oud Duinafzettingen en in de directe nabijheid hiervan zijn aan de top van deze strandwal sporen uit de

Late Prehistorie gevonden.

In de Late Middeleeuwen lag de locatie tussen de nederzettingkernen van Leiden en Oegstgeest in. Direct ten oosten lag het Kasteel Paddenpoel dat in 1420 werd afgebroken, waarna op die plek het Klooster Mariënpool verrees dat op zijn beurt in 1573 werd afgebroken.

Op de kaart van Jacob van Deventer uit 1545 staat direct ten westen van de locatie aan weerszijden van de Rijnsburgerweg een klein gehucht. Het kan daarom niet uitgesloten worden dat de onderzoekslocatie hier (gedeeltelijk) deel van uitmaakte.

In 1920 werd op de locatie het herenhuis 'Nieuwoord' met bijbehorende tuin aangelegd.

Laatstgenoemde inrichting is vandaag de dag nog steeds deels herkenbaar. Het herenhuis werd in 1967 afgebroken en vervangen door de huidige bebouwing; de nu niet meer als zodanig in gebruik zijnde zusterflat, behorend bij het academisch ziekenhuis.

Tijdens het booronderzoek kon vastgesteld worden dat de onderzoekslocatie inderdaad gelegen is op de flank van strandwalafzettingen naar de ten oosten daarvan gelegen strandvlakte.

Aan de top van de strandwalafzettingen is op een gegeven moment (plaatselijk) sprake geweest van een bodemvorming. In de bodem zijn geen indicatoren gevonden, die wijzen op de aanwezigheid van archeologische waarden. Bekend is echter dat juist de aan de landzijde gelegen flanken van strandwal-/Oud Duinafzettingen in de Prehistorie uitgekozen zijn als locatie voor de aanleg van akkers. Een dergelijk gebruik als akker is vanwege de geringe bijmenging met nederzettingafval, zoals houtskool en aardewerk, echter niet altijd tijdens een booronderzoek te

herkennen. Nader onderzoek door middel van proefsleuven of een opgraving kan hier met zekerheid uitsluitel over geven. Beïnvloeding van de bodem door menselijk handelen kan, ondanks het ontbreken van houtskool of vondsten, dan ook vooralsnog niet uitgesloten worden. Als er sprake is van de aanwezigheid van een akker zou deze, gezien de resultaten van onderzoek op een nabijgelegen locatie, uit het Neolithicum of de daaropvolgende periode dateren. Op basis van het verloop van de top van de strandwalafzetting lijkt het verder aannemelijk dat een eventuele akker aan de westzijde van de locatie, op het hoogste deel, gelegen zal zijn. In oostelijke richting neemt vanwege de daling van de strandwalafzetting en de daarmee gepaard gaande vernatting van het toenmalige maaiveld, de kans op een gebruik als akker af.

Vaststaat dat op een gegeven moment de gehele locatie met wateroverlast te maken heeft gekregen, waardoor op de flank van de strandwal een pakket Hollandveen tot ontwikkeling kon komen. Deze is op zijn beurt vervolgens afgedekt met een pakket lagunaire en/of kwelderafzettingen. De top daarvan is op een gegeven moment bewerkt, waardoor een gelaagd ophogingspakket is ontstaan. Vanwege het ontbreken van dateerbaar vondstmateriaal in het pakket kan het moment van bewerken niet nauwkeuriger bepaald worden. Gezien het voorkomen van baksteenfragmentjes lijkt een datering in de Late Middeleeuwen en/of Nieuwe Tijd aannemelijk. Op basis van een dergelijke datering zou mogelijk verband gelegd kunnen worden met het ten oosten van de locatie gelegen Kasteel Paddenpoel/Klooster Mariënpool. Het ophogingspakket zou ook pas later gevormd

kunnen zijn en bijvoorbeeld samenhangen met de aanleg van het herenhuis 'Nieuweroord' in de 20ste eeuw. Het ontbreken van vondstmateriaal kan in ieder geval opgevat worden als een aanwijzing dat het ontstaan ervan samenhangt met agrarische activiteiten en niet met bewoning ter plaatse. Zowel het Kasteel Paddenpoel/Klooster Mariënpool als de op de kaart van Van Deventer afgebeelde nederzettingkern ten westen daarvan, lijken zich dus niet tot op de onderzoekslocatie uit te strekken. Aan de noordzijde van de locatie zijn verder aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van opgevoerde sloten. Deze sloten zien we ook terug op historisch kaartmateriaal uit de Nieuwe Tijd. Vanwege het ontbreken van vondstmateriaal kunnen geen uitspraken gedaan worden over het moment waarop de sloten zijn aangelegd of opgevoerd. Het geheel wordt afgedekt door een pakket recent verstoorde bovengrond waarvan de dikte varieert van 0,05 m tot 2,30 m.

*Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau,
Eric Jacobs*

Leidschendam-Voorburg | Damlaan

In de zomer van 2009 is een archeologische begeleiding uitgevoerd in verband met de aanleg van riolering in de Damlaan te Leidschendam in de gemeente Leidschendam-Voorburg.

De archeologische begeleiding bestond uit de inspectie van met name de profielwanden van de rioleringsleuf op het voorkomen van archeologische vondsten, grondsporen en structuren en het documenteren hiervan. De bodemontsluiting en de stort zijn onderzocht met een metaaldetector. Op enkele locaties zijn bij profielen boringen gezet tot maximaal 3,25 m onder het maaiveld (gerekend vanaf het maaiveld).

Een van de belangrijke specifieke archeologische elementen die verwacht konden worden in het plangebied, is het Kanaal van Corbulo. Tijdens archeologisch onderzoek op het Damplein in september 2009 (door Hollandia archeologen) is het kanaal aangetroffen. Dit betekent dat het kanaal zich ten zuiden van het plangebied bevindt. Resten van het kanaal zijn dan ook niet gevonden tijdens de archeologische begeleiding.

Ook de Landscheidingdijk, die is aangebracht op het veen, is niet waargenomen. Als delen van deze dijk nog aanwezig zijn, zijn die moeilijk te onderscheiden van ander (later) opgebracht materiaal. Er is een eikenhouten balk gevonden in de zandige ophogingspakketten uit de Nieuwe Tijd, die mogelijk

Een houten balk in de noordkant van de rioolsleuf.

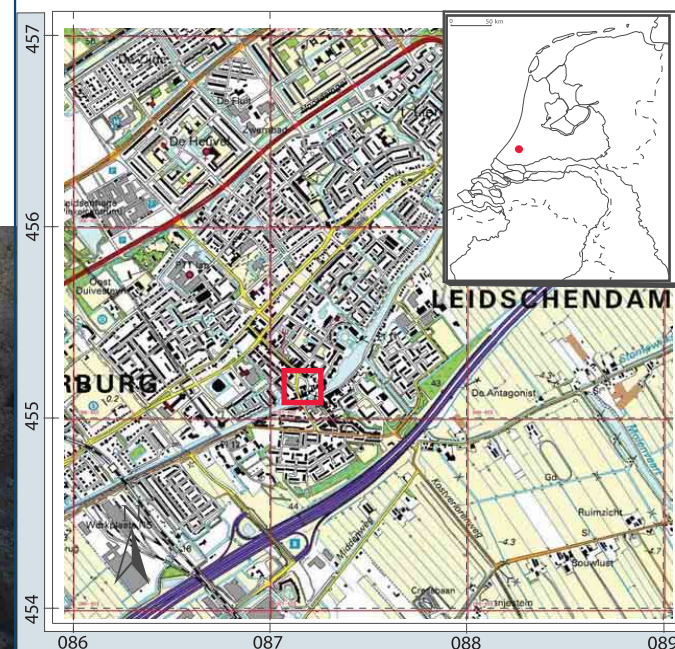
samenhangt met bewoning uit de Nieuwe Tijd. Verder is materiaal uit de 19de en 20ste eeuw (o.a. bakstenen) en geglaazuurd materiaal en pijpensteeltjes

waargenomen, maar aangezien het zich in het pakket opgebrachte grond bevond, is dit niet verzameld.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Jeroen van Eijk

Leidschendam-Voorburg | Damplein

In de maanden juli en september 2009 werd door medewerkers van Hollandia archeologen een archeologische begeleiding en een daaropvolgende opgraving uitgevoerd op het Damplein te Leidschendam.

De opgravingslocatie.

Het Damplein is gelegen in het historische centrum van Leidschendam. In het plangebied, dat circa 6600 m² beslaat, komen nieuwe woningen met daaronder een grote parkeergarage. Voor deze parkeergarage werd een groot deel van het gebied tot 12 m onder het maaiveld afgegraven. Het archeologische onde-

zoek op het Damplein in Leidschendam was opgedeeld in drie fases en twee zones. In fase 1 (archeologische begeleiding volgens protocol proefsleuven) werden de eerste graafwerkzaamheden in zone 1 begeleid. In deze zone werd de grond ten behoeve van de planontwikkeling tot 2 m onder het maaiveld ontgraven. De archeologische begeleiding van deze ontgraving had als doel de sporen en structuren op de maximale ontgravingsdiepte te documenteren. Op dit niveau werden op basis van het vooronderzoek resten uit de 16de eeuw of ouder verwacht. Jongere bewoningssporen op de hogere niveaus waren conform het selectieadvies van de provincie Zuid-Holland geen aandachtspunt. Op het ontstane vlak werden diep ingegraven structuren, zoals (water)putten en -kelders uit de 17de-20ste eeuw gevonden. De oudste ophogingslagen die zich op dit niveau bevonden, konden in het derde kwart van de 16de eeuw worden gedateerd, maar er waren geen structuren uit deze bewoningsfase, zoals funderingsresten, kuilen of putten, aanwezig. Tijdens het archeologische onderzoek in zone 2 is op het vlak (eveneens op circa 2 m onder het maaiveld) een grote hoeveelheid metalen artefacten, vooral uit het begin van de 17de eeuw gevonden. Bij het proefsleuvenonderzoek in zone 2 werd aangetoond dat het kanaal van Corbulo door de onderzoekslocatie liep. Dit kanaal, dat in 47 na Chr. onder leiding van de Romeinse generaal Corbulo werd aangelegd, was 23 Romeinse mijlen lang (circa 34 km) en verbond de Maas met de Rijn. Via deze verbinding ontweken Romeinse rivierschepen, i.e. niet-zeewaardige platbodems, de Noordzee. De exacte loop van het kanaal is niet volledig bekend, maar er zijn aanwijzingen dat het een Romeinse legerplaats bij

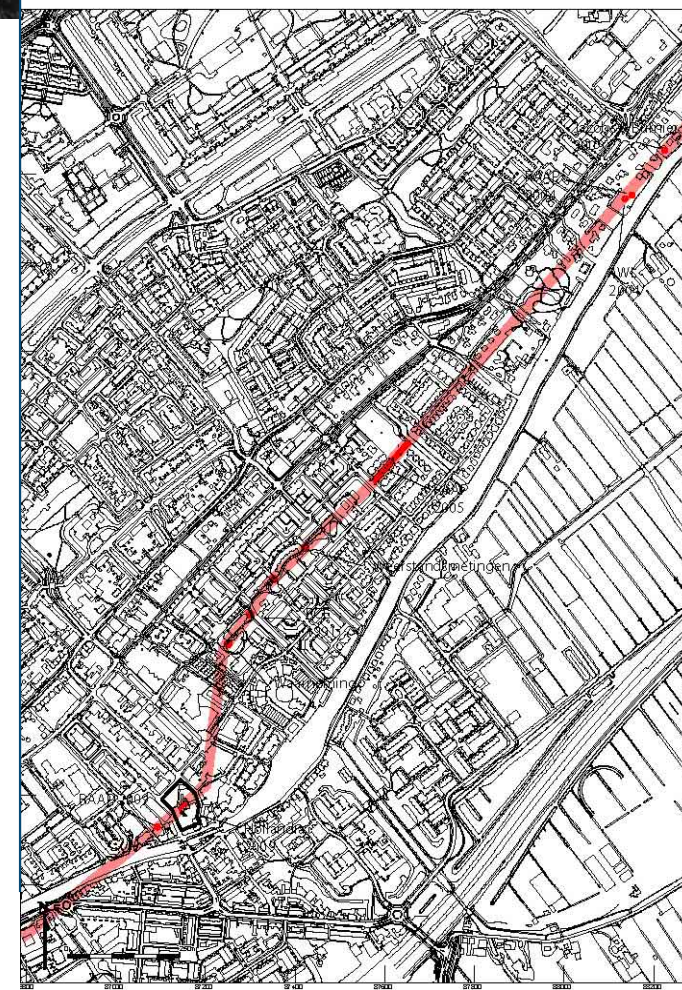

Het kanaal van Corbulo in profiel.

Naaldwijk met het castellum Matilo (bij Leiden) verbond. Het kanaal werd niet volledig gegraven; op grote delen van de route maakt het gebruik van aanwezige, natuurlijke waterlopen, waaronder de voor dit onderzoek relevante rivier de Gantel. De Gantel ontstond toen enkele eeuwen voor Christus de Noordzee ten hoogte van Monster door de oever van de Maas heen brak. Hierdoor kwam het gehele Westland onder water te staan en ontstond in het veengebied een groot aantal vloedkreken (waaronder de Gantel) met afzettingen van zand en klei. Het gebied dat zich uitstrekte van Monster langs Poeldijk en Wateringen naar Delft en Pijnacker werd daardoor bedekt met vruchtbare klei en zand. In de loop van de Romeinse Tijd slibden de vloedkreken langzaam dicht. Hiermee verlandde tegelijkertijd het kanaal van Corbulo, dat deels gebruik maakte van deze natuurlijke waterlopen. Tegenwoordig is de Gantel nog maar een klein riviertje (circa 8,6 km lang) dat door het Westland loopt, onder andere door de plaatsen Monster en Poeldijk.

Het kanaal van Corbulo werd tijdens een vervolgonderzoek over een lengte van 24 m opgegraven. Uit de resultaten van het onderzoek bleek dat het kanaal ter hoogte van het Damplein in Leidschendam in een natuurlijke restgeul van de Gantel aangelegd was. Hier was het kanaal circa 8 m breed en gemiddeld 2,25 m diep. Langs het kanaal werden geen beschoeiing en jaagpad gevonden. Tijdens het onderzoek werden tevens twee boven

De reconstructie van de loop van het kanaal van Corbulo

elkaar lopende greppels gevonden, die haaks op de restgeul en het kanaal stonden. De onderste van deze greppels, die door het kanaal doorsneden werd, kon op basis van aardewerkvondsten gedateerd worden in de Late IJzertijd, omstreeks 200 v. Chr. De bovenste greppel die in verband met het kanaal leek te staan, leverde geen vondsten op. Een veenlaagje aan de onderkant van deze greppel kon door middel van C14-onderzoek echter in de Vroege Middeleeuwen gedateerd worden (530-660 na Chr.).

In een van de onderste vullingen van het kanaal werd een stuk dierlijk bot gevonden dat eveneens door C14-onderzoek in de Vroege Middeleeuwen gedateerd werd (380-640 na Chr.). Dit zou betekenen dat het deel van het kanaal onder het Damplein tot in de Vroege Middeleeuwen opengelegd moet hebben. Beide dateringen komen echter niet overeen met eerder archeologisch onderzoek naar het kanaal van Corbulo in Leidschendam, waaruit geconcludeerd werd dat het kanaal al vroeg in de Romeinse Tijd dichtgeslibd moet zijn.

Toekomstig onderzoek naar het kanaal zal aan moeten tonen of de C14-dateringen kloppen en welke conclusie hieraan verbonden kan worden.

*Hollandia archeologen,
Arthur Griffioen en Tim Hoogendijk*

Leidschendam - Voorburg | Hoekenburglaan 45

De buitenplaats Hoekenburg wordt voor het eerst vermeld in de 18de eeuw. Vanaf de 17de eeuw heeft er echter al een huis op deze plek gestaan. Gezien de ligging van het plangebied op het terrein van buitenplaats Hoekenburg, gold een hoge verwachting voor resten die te maken hebben met de tuinaanleg van de buitenplaats en mogelijke voorgangers van het

huidige gebouw.

Gezien de geomorfologische situatie in het plangebied gold bij aanvang van het veldonderzoek tevens een hoge verwachting voor archeologische resten vanaf het Laat-Neolithicum tot en met de IJzertijd. Tijdens het veldonderzoek zijn in het plangebied geul- en beddingafzettingen op strandafzettingen gevonden. Het geheel van natuurlijke lagen wordt afgedekt door een Romeins ophogingspakket en een ophogingspakket uit de Nieuwe Tijd.

Er zijn in totaal drie archeologische niveaus gevonden. In het ophogingspakket uit de Nieuwe Tijd zijn muurresten gevonden, die mogelijk verband houden met de funderingen van het koetshuis. Ook zijn er in hetzelfde pakket resten van een mogelijke beerput gevonden. Zowel de muurresten (tussen 0,12 m onder N.A.P. en 1,27 m onder N.A.P.) als de mogelijke beerput (0,1 m onder N.A.P.) kunnen in verband worden gebracht met de buitenplaats Hoekenburg (17de eeuw - heden). De andere twee niveaus zijn uit de Romeinse periode. Tijdens het booronderzoek zijn in de geulafzettingen tussen minimaal 1,4 m onder N.A.P. en maximaal 2,0 m onder N.A.P. archeologische indicatoren gevonden, zoals grind, puntjes en houtsnippers. Na verlanding van de geul is in de Romeinse Tijd een ophogingspakket ontstaan met daarin voornamelijk tufsteen en fragmenten aardewerk. Dit pakket ligt op een diepte tussen minimaal 0,2 m onder N.A.P. en maximaal 1,7 m onder N.A.P. Binnen dit ophogingspakket lijkt geen sprake van fasering te zijn. Het pakket is mogelijk in één keer aangebracht.

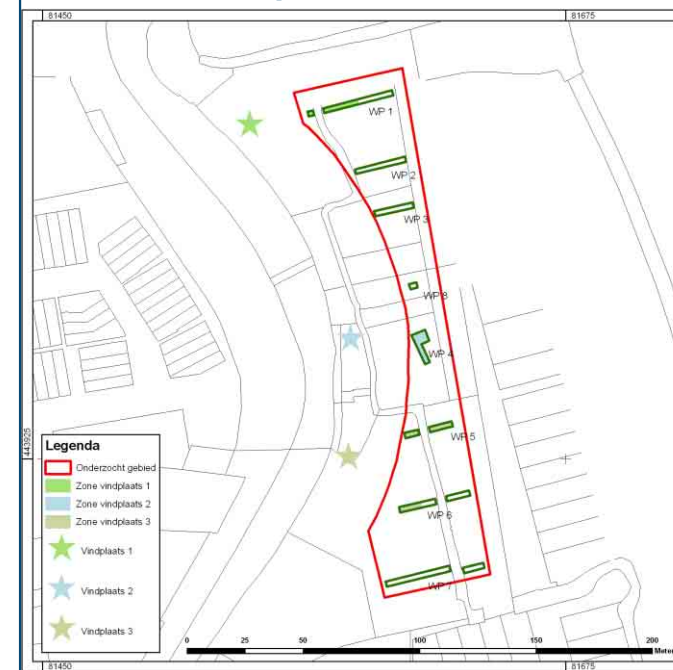
*RAAP Archeologisch Adviesbureau,
Iris Briels*

Midden-Delfland - Schipluiden | nieuw gemeentehuis

In opdracht van de gemeente Midden-Delfland heeft de afdeling Archeologie van Erfgoed Delft e.o. proefsleuven gegraven op de plek waar een nieuw gemeentehuis wordt gebouwd.

De proefsleuven lagen op de oostelijke helft van het plangebied, tussen de Gaag en het fietspad op de voormalige tramkade. Graven in het westelijke deel van het plangebied nabij de Gaag was onmogelijk vanwege de veendijk langs het water. In totaal is er circa 4100 m² verdeeld over acht werkputten onderzocht. Er zijn aanwijzingen voor drie verschillende vindplaatsen gevonden, die van noord naar zuid respectievelijk zijn aangeduid als vindplaats 1, 2 en 3.

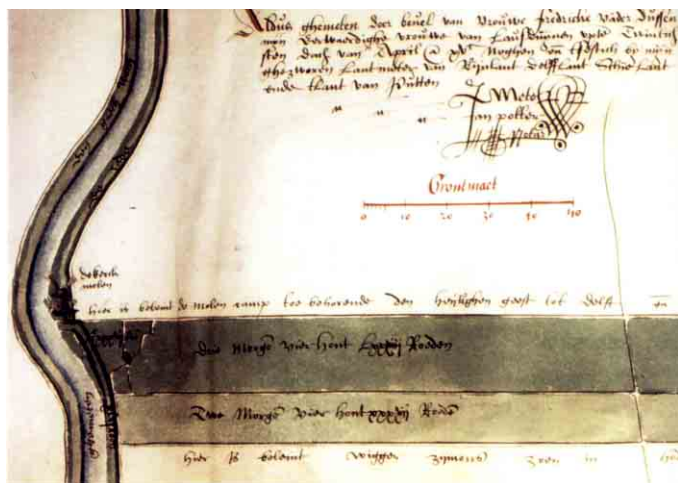
Ligging van de proefsleuven en de vermoedelijke locatie van de vindplaatsen.

Vindplaats 1

Hier zat in een geroerde kleilaag onder de bouwvoor aardewerk, baksteenpuin en dierlijk botmateriaal. De vondsten dateren tussen het begin van de 13de eeuw en het einde van de 16de eeuw. Grondsporen werden niet gevonden. Het vondstmateriaal is afkomstig van de boerderijplaats, die in 1563 in bezit was van Rochus Claesz. Deze moest in 1564 zijn boerderij verlaten en slopen en verhuisde naar de andere kant van het dorp. In 1569 tekende Jan Potter het lege boerderijterrein, dat nog herkenbaar was aan de erfsloten. Een lichte verhoging van het huidige terrein in de hoek van de Tiendweg en de kade langs de Gaag veraadert nog de vermoedelijke ligging van de boerderij.

De kaart van Potter uit 1569 met daarop de verlaten boerderijwerf van Rochus Claesz. (Kaartboek Abdij van Loosduinen, fol. 36vs, NA 's-Gravenhage).

Vindplaats 2

Op een dun kleidek op Hollandveen lag een humeus loopvlak met aardewerk (Pingsdorf en Duisburg) en

bot uit de 10de tot het begin van de 12de eeuw. Het loopvlak wordt afgedekt door een dekafzetting van Duinkerke III, dat wordt gedateerd in het tweede kwart van de 12de eeuw (1135?). Waarschijnlijk lag de bijbehorende bebouwing westelijker, dicht bij de Gaag, waar het oorspronkelijke maaiveld hoger ligt en een steviger ondergrond heeft dan de onderzochte locatie.

De grond waarop de vindplaats ligt, heeft waarschijnlijk oorspronkelijk tot de 9½ hoeven land ten westen van de Delftse Schie behoord, die door graaf Floris I tussen 1049 en 1061 aan de Abdij van Egmond is geschonken. Het deel waarop de vindplaats lag, is waarschijnlijk in de loop van de 12de eeuw van de abdij vervreemd geraakt, want in een lijst van omstreeks 1200 resteren slechts 9 hoeven van het oorspronkelijke bezit van Egmond aan de westzijde. Het is de eerste keer dat er in de omgeving van Schipluiden archeologische aanwijzingen voor bewoning uit de 10de eeuw zijn gevonden. Ze bewijzen dat de schenking van Floris I niet om onontgonnen land gaat, maar om al in ontginning gebracht gebied. De hoeven vanwaaruit de eerste exploitatie van het Abtsrecht heeft plaatsgevonden, hebben waarschijnlijk langs de Gaag gelegen en niet in de huidige Lage Abtwoudse Polder, waar de locatie van 12de-eeuwse hoeven zijn gevonden.

Vindplaats 3

In het zuidelijke deel van het plangebied werden een noord-zuid-georiënteerde greppel met een dikke mestlaag en de hoek van een mestkuil gevonden, die dateert uit de tweede helft van de 12de eeuw tot de 14de eeuw. De aanwezigheid van mest en vondsten wijst op de nabijheid van een boerderij, die

waarschijnlijk op een verhoging tegen de kade van de Gaag stond. Deze locatie kon niet worden onderzocht. Samen met vindplaats 1 in het noorden, een nog bestaande boerderij in het zuiden en de boerderij die als voorganger onder kasteel de Kenenburg is aangetroffen, wordt duidelijk dat er vanaf de tweede helft van de 12de eeuw een bewoningslint ten noorden van Schipluiden langs de oostkant van de Gaag lag. De 13de-eeuwse kerk van Schipluiden heeft bij de stichting dan ook niet aan het begin van het boerendorp gestaan, maar er middenin.

Archeologie Delft, Epko J. Bult

Midden-Delfland | Hofwoning 't Woudt 6-8

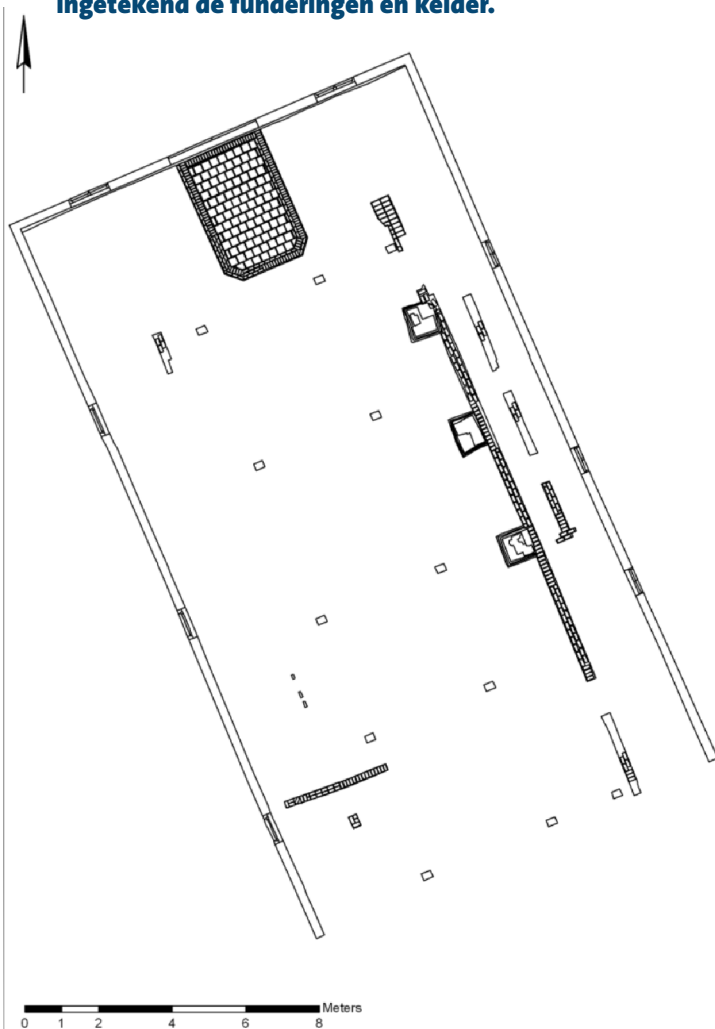
Bij een ingrijpende restauratie/verbouwing van de boerderij de Hofwoning 't Woudt konden archeologische waarnemingen in de stal worden verricht. De oudste bouwdelen van de boerderij, zoals de voorgevel van het voorhuis en de gevels van de melkkelder en de opkamer, gaan terug tot de tweede helft van de 16de eeuw. Maar deze plek is al eerder bewoond. Bekend is dat het geslacht Van der Burch vanaf circa 1450 op deze locatie heeft gewoond. De naam Hofwoning dankt de boerderij waarschijnlijk aan het feit dat de woonplaats in de kern van de grafelijke hoflanden in Woud-Harnasch lag.

De huidige koeienstal is een traditionele driebeukige grupstal die nu uit zes gebintvakken bestaat met zware grenenhouten standvinken (tussenstijlen) en dekbalken die van zijmuur tot zijmuur doorlopen. De standvinken zijn onder de dekbalken naar de zijbeuken toe geschoord. De onderlinge afstand tussen de standvinken varieert van 3,6 tot 4,5 m. De middenbeuk, die als voergang werd gebruikt, is circa 3,3 m breed. De westelijke zijbeuk, die aan de kant van het

erf lag, was circa 3.2 m breed, de oostelijke zijbeuk circa 4,5 m. In de zijbeuken liggen de mestgoten met daarachter de achter- of kruigang. De dekbalkgebinten geven de stal van de Hofwoning een datering in de late 17de of 18de eeuw. De zijmuren van de stal zijn echter jonger en dateren op grond van de stalramen uit de 19de eeuw.

Plattegrond van het stalgedeelte met daarop ingetekend de funderingen en kelder.

Tijdens het verdiepen van de vloer in de stal werden drie bakstenen poeren in de oostelijke zijbeuk gevonden. Deze poeren bestonden uit enkele lagen baksteen met het formaat van 17,5 x 8 x 4 cm en vormden oorspronkelijk de fundering voor het gebint. De onderlinge afstand tussen het hart van de poeren bedroeg circa 3,3 m. De poeren liggen niet recht onder de huidige dekbalken en geven op grond hiervan aan dat ze tot de stalconstructie behoren die aan de huidige stal vooraf ging. Op grond van het steenformaat van de poeren kan de constructie worden gedateerd in de 17de of 18de eeuw. Mogelijk heeft op deze poeren de oorspronkelijke dekbalkconstructie gelegen en is deze naar de huidige plaats van de standvinken verplaatst toen de zijmuren werden hersteld.

Langs de oostzijde van de poeren ligt een éénsteens brede muur (steenformaten: 24/23/22,5 x 11/11/10,5 x 5,5/6/5). Parallel hieraan ligt een tweede muur op circa 70 cm afstand met steenformaat 16,5 x 8 x 3,5 cm. De ruimte tussen beide muren diende oorspronkelijk als mestgoot.

In het achterste gebintvak lag een met gele ijsselstenen (steenformaat: 15 x 6,5 x 4 cm) gemetselde kelder met een plavuizen vloer. De specie in de voegen van het metselwerk aan de binnenzijde van de kelder was grotendeels opgelost doordat in de kelder bostel werd bewaard, waarvan agressieve componenten het voegwerk hebben aangetast. Bostel is een restproduct van bierbrouwerij en werd in de 19de en het begin van de 20ste eeuw vooral gebruikt door melkveehouders, die het eiwitgehalte in het voederrantsoen van hun koeien wilden verhogen. In aanvulling op deze waarnemingen werd een rij boringen in de lengterichting van de boerderij ge-

plaatst. De verwachting was dat de boerderij evenals de rest van het kerkdorp op een oude pre-Romeinse kreekrug lag. Uit het booronderzoek bleek deze niet juist. De boerderij ligt namelijk op Hollandveen met een pakket lichtziltige klei, dat onderin nauwelijks gelaagdheid vertoont. Dit kleipakket is voor de jaartelling afgezet. Bovenop het kleipakket is na het begin van de jaartelling weer een laag veen gevormd. Een middeleeuwse veenlaag is in deze regio een zeldzaamheid, omdat dit veen meestal door oxidatie geheel is verdwenen. Doordat het erf van de boerderij in de 13de en 14de eeuw met ruim één meter klei is opgehoogd, werd het veen hier afgesloten van zuurstof en kon het niet oxideren.

Archeologie Delft, Epko J. Bult

Oegstgeest | Corpusterrein

Nabij het Corpusterrein is door een metaaldetector-amateur een koperen Romeinse antoninianus gevonden van Victorinus of Tetricus I (268-270-273). De munt is van slechte kwaliteit en er ontbreekt een stukje aan. De munt weegt 1,47 gram en is 18 mm groot.

Van hetzelfde veld komt een Frankische sceatta van het 'continentale runen-type', uit de periode circa 695-715 (12mm, 1,17 gram).

Veel moderner is een loden penning met een W en een waarde van 6 stuivers uit 1755. Waarschijnlijk is deze penning gebruikt als bewijs voor betaalde tol/belasting in de scheepvaart en was deze penning ergens in Zeeland geldig. Het is vooralsnog onbekend wat het exacte doel van de penning was. De waarde-aanduiding staat retrograde afgebeeld. Dit kan erop duiden dat deze penning een vervalsing is. De ruwe afwerking van de belettering komt vaker voor, maar

dit is de eerste penning waar een getal gespiegeld is weergegeven (7,93 gram, 24 mm). Een tweede loden penning is in 1811 gedateerd, draagt de tekst PL en heeft een waarde van 12 stuivers. Het is onbekend waar deze penning is uitgegeven; waarschijnlijk is het stuk (net als bij de vorige penning) in de scheepvaart gebruikt (5,28 gram, 26mm).

Geldmuseum, drs J.E.L. (Jan) Pelsdonk

Oegstgeest | Nieuw Rhijngeest

In 2009 is de Faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden in Oegstgeest verder gegaan met de opgravingen van de Merovingische nederzetting in Nieuw Rhijngeest. Het onderzoek, dat een voortzetting is van de opgravingen in eerdere jaren, vond plaats in het kader van de veldopleiding van de eerstejaarsstudenten. Aanleiding voor het onderzoek is de ontwikkeling van het Bio Science Park van de Universiteit Leiden.

Een van de groepen eerstejaarsstudenten die praktijkopvoering opdeden op de opgraving in Oegstgeest.

Studenten leggen de beschoeiing vrij.

In het zuidelijke deel van het terrein werd een oude waterloop gevonden. Op basis van het onderzoek kan gesteld worden dat het hier om een zijtak van de Rijn gaat, met een maximale breedte van 10 m. De geul was aan de nederzettingzijde beschoeid met een aantal rijen dicht op elkaar staande houten palen. Op enkele plaatsen is ook vlechtwerk als beschoeiing gebruikt. Er konden minimaal twee fasen worden onderscheiden. Direct achter en tussen deze beschoeiingen stonden enkele vrijstaande palen, mogelijk meerpalen. In de beschoeiingen zaten een paar openingen. Op deze plaatsen is de oever enigszins uitgegraven, waardoor het steile talud van de oever een veel geleidelijker verloop kreeg. Mogelijk werden hier schepen de oever

Overzicht van de beschoeiingen.

opgetrokken. Aan de overzijde van de geul is een 50 m lange sleuf gegraven om te zien hoe de geul-sedimenten eruit zagen. Verrassenderwijs werden hier enkele zware palen gevonden, die mogelijk deel waren van een steiger. Het is echter goed mogelijk dat de overzijde van de geul ook beschoeid is geweest. Er zijn diverse bouwplattengronden van boerderijen en bijgebouwen opgegraven. In de omgeving van de gebouwen bevonden zich afvalkuilen, hekwerken en waterputten. De waterputten zijn in de meeste gevallen bekist met houten palen, planken en afgedankte (wijn?)tonnen. Een deel van de planken is secundair gebruikt; in enkele gevallen gaat het vermoedelijk om scheepshout. Deze vondsten, in combinatie met de geul met beschoeiingen en mogelijke aanlegplaatsen,

Een dubbele tonput met houten vaatwerk.

geven aanleiding om de nederzetting te interpretern als handelsnederzetting. Het vondstmateriaal omvat aardewerk, fragmenten natuursteen, enkele meta-

len voorwerpen en vooral veel botmateriaal. Het feit dat er relatief weinig aardewerk is gevonden, komt doordat er vooral houten vaatwerk gebruikt werd in de Merovingische Tijd. Dit houten vaatwerk wordt soms teruggevonden in de waterputten op het terrein. Zo is er op het noordelijke deel van het terrein, in een waterput gemaakt uit twee gestapelde tonnen, een houten kommetje met handvat gevonden.

Een houten kommetje, afkomstig uit de dubbele tonput.

Uit de vondsten valt ook af te leiden dat de bewoners zich bezighielden met ambachtelijke activiteiten, zoals metaalbewerking, schoenfabricage, het maken van barnstenen kralen en de vervaardiging van hertshoornen kammen. Bijzonder zijn de restanten van één of meerdere leren schoenen, die onderin een waterput werden gevonden.

De bewoning heeft zich in de loop der tijd over het terrein verspreid. De oudste grondsporen en vondsten liggen in het noordoostelijke deel van het terrein, ter hoogte van het huidige Corpusmuseum. Hierbij gaat het om vondstmateriaal dat voornamelijk in de 6de eeuw gedateerd kan worden, hoewel er mogelijk ook nog in de 7de eeuw is gewoond. In de loop van de tijd lijkt het accent van de bewoning zich naar het zuiden te verleggen. Mogelijk heeft men daar gewoond tot in de 8ste eeuw. Samenvattend kan gesteld worden dat het gaat om een nederzetting uit de 6de, 7de en 8ste eeuw, die zich ontwikkelde van agrarische neder-

zetting in de 6de eeuw tot handelscentrum in de 7de en 8ste eeuw.

*Faculteit der Archeologie Universiteit Leiden,
Jasper de Bruin*

Oegstgeest | Overveerpolder

In het onderzoeksgebied zijn tijdens het veldonderzoek twee archeologische vindplaatsen gevonden, beide daterend uit de Late Middeleeuwen tot de Nieuwe Tijd. In het noordwestelijke deel van het onderzoeksgebied zijn vermoedelijk archeologische resten van bijgebouwen en de tuin behorende bij Huis Abstpoel aanwezig. Tijdens het veldonderzoek zijn enkele fragmenten kogelpot daterend uit de 12de/13de eeuw gevonden. In twee boringen zat ondoordringbaar puin. Verder is in diverse boringen een sloot of mogelijk gracht gevonden.

In het noorden van het plangebied bevinden zich dicht aan het oppervlak resten van een molen. In één boring is vanaf 15 cm onder het maaiveld een laag gevonden die voornamelijk uit puin, kalksteen en mortel bestaat. Naar onder toe gaat dit pakket geleidelijk over naar een zwak humeus zandig kleipakket met veel puin. Vanwege de hoeveelheid puin in combinatie met een uitgedroogd kleipakket kon de boring niet dieper dan 115 cm onder het maaiveld doorgezet worden. De vindplaats heeft waarschijnlijk een omvang van circa 0,03 ha. In het overige deel van het onderzoeksgebied zijn wel de verwachte kalkloze duinzanden aangetroffen, maar geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van archeologisch relevante lagen (vegetatiehorizonten) en/of archeologische vindplaatsen.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,
Suzanne de Kruijff*

Ouderkerk - Gouderak | Veerstaalblok 17

In het kader van de voorgenomen aanleg van de Zuidwestelijke Randweg Gouda is in augustus 2009 op de locatie een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (Burnier 2010).

Overzicht van het proefsleuvenonderzoek.

Op de locatie werden op grond van een inventariserend veldonderzoek uit 2006 (Burnier & Van der Zee 2006) sporen verwacht, die horen bij de historisch bekende boerderij IJsseloord. Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn inderdaad diverse bebouwingsporen gevonden, die in drie afzonderlijke fasen onderverdeeld kunnen worden.

Fase 1, vóór 1760, omvat de fundamenteën van een gebouw dat op basis van de datering van bijbehorend vondstmateriaal in de 17de eeuw of aan het begin van de 18de eeuw is aangelegd. Gezien deze datering gaat het hierbij dus om een voorloper van de boerderij IJsseloord, die uit 1760 stamt.

In een daaropvolgende, tweede, fase, die loopt van 1760 tot 1959, is bovengenoemd gebouw afgebroken en vervangen door de boerderij IJsseloord. Hiervan zijn, naast resten van het hoofdgebouw, ook sporen van een wagenschuur, twee bijgebouwen, een waterput, een

straatniveau en twee kuilen gevonden.

In de periode na 1959, i.e. fase 3, is het merendeel van de gebouwen, behalve de wagenshuur, gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Voor de aanleg hiervan is de wagenshuur aan de oostzijde ingekort.

*Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau,
Eric Jacobs*

Pijnacker-Nootdorp | Verwachtingskaart Zie Lansingerland

Rockanje | Vleerdsedijk 15

In augustus en september 2008 en in maart 2009 is een archeologische begeleiding uitgevoerd van de ondergrondse sloop- en graafwerkzaamheden in plangebied Vleerdsedijk 15 in de gemeente Westvoorne. In het plangebied heeft de 17de-eeuwse boerderij Walesteyn gestaan en tijdens het vooronderzoek (Warning, 2006) was vastgesteld dat het kophuis van deze boerderij nog intact aanwezig was in de huidige te slopen bebouwing.

De funderingsresten van de oude boerderij (de oude muren zijn met '1' gemarkeerd).

Tijdens de archeologische begeleiding zijn funderingsresten gevonden van de voorgevel, van drie haaks op de voorgevel gelegen muren (waaronder minstens één zijgevel) en van twee tussenmuren met dezelfde oriëntatie als de voorgevel van boerderij Walesteyn. Naast resten van de fundering is er ook een watercontainer uit een latere periode (vermoedelijk uit de 19de eeuw) gevonden.

De watercontainer gezien vanuit het westen.

Er zijn geen aanwijzingen voor voorgangers van de boerderij of andere (oudere) archeologische resten binnen het plangebied.

*RAAP Archeologisch Adviesbureau,
Mina Jordanov & Rogier de Groot*

Rotterdam - Delfshaven | Compagniekwartier

Voorafgaand aan de bouw van een parkeerkelder op het Compagniekwartier te Delfshaven moest de sanering en ontgraving van een deel van de plan-

locatie archeologisch begeleid worden.

Op historische kaarten is te zien dat bewoning zich in eerste instantie concentreerde op een smalle strook langs het zuidelijk deel van de Achterhaven. Het noordelijk deel van het Molengors, het gebied tussen de Achterhaven en de Schielands Hoge Zeedijk, werd rond 1600 bestemd voor woningbouw. In dezelfde periode wordt de scheepsbouw op het zuidelijk deel van het terrein, aan de Buizenwaal, belangrijker. De VOC-scheepshellingen op dit terrein werden al in 2007 onderzocht (Ploegaert 2009).

Het Compagniekwartier ligt tussen de Achterhaven en de opvallend hogergelegen Havenstraat. De Havenstraat ligt op een rond 1250 aangelegde dijk langs de Nieuwe Maas: de Schielands Hoge Zeedijk. Dit deel van Delfshaven, dat oorspronkelijk buitendijks lag, werd 'Molengors' genoemd. Een gors is een begroeide buitendijkse landaanwas, die alleen bij erg hoge waterstanden onder water komt te staan. Het gebied tussen de Achterhaven, de zeedijk en de Maas werd vermoedelijk in de 15de of 16de eeuw door aanplemping geschikt gemaakt voor bewoning. Een kade langs de Nieuwe Haven (de huidige Achterhaven) werd niet lang na 1548 aangelegd. Het kwetsbare, buitendijkse gebied werd flink opgehoogd tot bijna de hoogte van de rivierdijk. Uit boringen blijkt dat de dikte van het ophogingspakket minimaal circa 3 m bedraagt. Op dit pakket bevindt zich een tweede pakket met een dikte van minimaal 1,5 m.

De vondsten uit deze laag zijn te dateren vanaf de tweede helft van de 16de eeuw. Dit pakket kan zijn opgebracht voor het 'bouwrijp maken' van het terrein voor de bouw van de eerste huizen rond 1600. Op het oostelijk deel van de planlocatie zijn muurfunderingen en vloeren van in totaal circa elf panden

gevonden. De panden zijn in grote lijnen te reconstrueren en komen grotendeels overeen met de panden die staan afgebeeld op de kadastrale kaarten uit 1832 en 1886. De huizen zijn smal, circa 4 m breed en hebben vaak gemeenschappelijke muren. Vijf huizen hadden verdiept aangelegde keldertjes met een plavuizen vloer en, in een enkel geval, beschilderde tegeltjes tegen de wanden.

Een kelder met plavuizen vloer en beschilderde tegels tegen de wand.

Op de achtererven zijn afvalputten, resten van riolen en afvoergoten gevonden. Aan de hand van de funderingen zijn geen ingrijpende wijzigingen in de uitleg van de huizen te zien. Eerder is er sprake van kleine aanpassingen en uitbreidingen. Het beeld van de bewoning blijft vrijwel ongewijzigd vanaf het begin van de 17de eeuw.

In totaal zijn op de achtererven 14 putten gevonden. Eén van de beerputten is voor het eerst gebruikt vanaf het tweede kwart van de 17de eeuw. Het

Metalen gebruiksvoorwerpen uit een van de beerputten.

grootste deel van de vondsten

uit deze beerput is echter te dateren in de eerste helft

van de 18de eeuw (laatste fase van gebruik). Uit de vulling van deze beerput komt een aantal metalen voorwerpen, waaronder een blaker van messing, een brandewijnkommetje van tin met een opengewerkt oor en een compleet tinnen zuigflesje met schroefdop.

Een tinnen zuigflesje met schroefdop.

De overige tonputten en beerputten zijn op basis van de inhoud te dateren vanaf het eerste kwart van de 18de eeuw tot in het begin van de 20ste eeuw. In een van de tonputten zijn, naast kopjes en een theepotje van Aziatisch porselein uit de Kangxi-periode (1662 - 1722), 13 afgezaagde gewrichtskoppen (epifyse) van lange beenderen van rund gevonden. Deze zijn waarschijnlijk het primaire afval van beenbewerking. Voor het maken van welke voorwerpen deze botten zijn verzaagd, is niet bekend. Benen voorwerpen of halffabricaten zijn namelijk niet gevonden.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, P.H.J.I. Ploegaert

Rotterdam - Hoogvliet | Stadplein

Tussen 31 augustus en 9 september 2009 is in het plangebied Rotterdam - Hoogvliet op het Stadplein een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Op basis van eerder door BOOR uitgevoerd onderzoek bestond de verwachting dat in het plangebied resten van de Hoogvlietse dijk, met daarop huisplaatsen, en een eventuele voorganger van de dijk bewaard konden zijn gebleven.

In de 13de eeuw wordt de polder Hoogvliet (Oudevliet, Odevliet) gevormd. De polder sluit aan op het rond 1180 ingedijkte land Welhoek. Vóór 1295 werd een dijk aangelegd, waarvan de restanten zich nog in de topografie van circa 1960 laten aflezen (de zogenaamde Hoogvlietse 'dijkwal'). De voortzetting van deze dijk, richting de haven van Hoogvliet, zou dan op een onbekend moment afgegraven zijn. Circa 1295 werd de Hoogvlietse dijk aangelegd. Ook deze dijk werd, in de jaren zestig van de vorige eeuw, afgegraven bij de aanleg van een parkeerplaats. In theorie was het mogelijk dat de resten van zowel de dijkwal als de dijk zich in het plangebied bevonden, naast huisplaatsen en restanten van erven.

Tijdens het onderzoek zijn ophogingslagen gevonden, die zijn geïnterpreteerd als onderdelen van de voormalige dijk van Hoogvliet. Aardewerk uit de ophogingslagen geeft een datering vanaf de 15de eeuw. Het dijklichaam is tot een maximale diepte van circa 3,90 m onder N.A.P. gezien. Uit boringen is duidelijk geworden dat de onderkant van het verzakte dijklichaam zich nog dieper in de ondergrond bevindt. Aan de hand van de scheve gelaagdheid van de ophogingslagen kan bovendien worden afgelezen dat de oudste kern van de dijk direct ten zuidwesten van het plangebied moet liggen. In de ophogingslagen nabij de dijk

lagen enkele sloten, kuilen en een waterput. Hieruit blijkt dat in het plangebied de achtererven van huizen op de dijk zijn aangesneden. In één van de kuilen zat aardewerk dat gedateerd kon worden vanaf het laatste kwart van de 16de tot de 17de eeuw. Op een dieper niveau onder de ophogingslagen lag de onderkant van een sloot die mogelijk geïnterpreteerd kan worden als voormalige binnendijksloot van de dijk van Hoogvliet. Er waren geen sporen of vondsten die in de 13de eeuw of eerder kunnen worden gedateerd. Sporen van de voormalige Hoogvlietse dijkwal, van vóór 1295, zijn niet gevonden.

Uit het onderzoek is duidelijk geworden dat de oudste kern van de Hoogvlietse dijk op een diep niveau onder de huidige Cloese nog beschikbaar is voor toekomstig onderzoek.

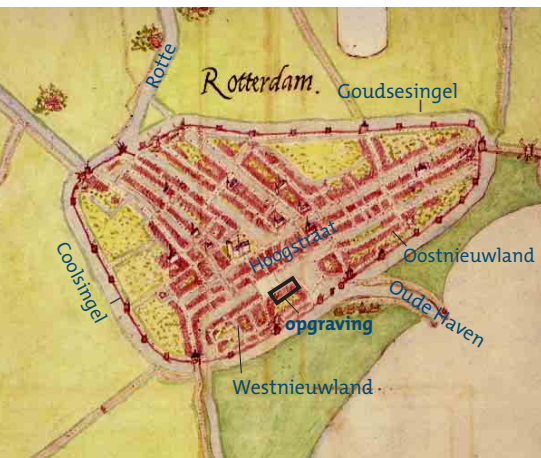
Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, P.H.J.I. Ploegaert

Rotterdam | Markthal

In drie opgravingscampagnes, in 2009 en 2010, heeft Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam (BOOR) archeologisch onderzoek verricht op de Grotemarkt te Rotterdam. De eerste fase van dit archeologisch onderzoek vond plaats

tussen 26 mei en 2 oktober 2009.

De locatie van de opgraving op een historische kaart van Rotterdam uit circa 1560.

De locatie beslaat een oppervlakte van circa 120 x 100 m in de historische stadsdriehoek van Rotterdam. In de ondergrond bevinden zich resten van een 14de-eeuwse stadsuitbreiding: de polder Westnieuwland. Na de aanleg van de dijk en de dam in de Rotte rond 1270 werden het latere Westnieuwland en Oostnieuwland grote buitendijkse uiterwaarden langs de Maas. Ze waren met riet begroeid en met kreken doorsneden en moeten veel weg hebben gehad van gorzen, die alleen bij springvloed onder water kwamen te staan. Uit schriftelijke bronnen blijkt dat de Nieuwlanden al in de eerste helft van de 14de eeuw bewoond werden; niet lang na de aanleg van de dam in de Rotte. Het 'nieuwe land' zal toen ook al vrij snel zijn bedijkt.

Binnen de planlocatie zijn drie onderzoeksobjecten gedefinieerd. Hieronder zullen de resultaten worden beschreven van het archeologisch onderzoek naar de opbouw van de dijk rond het Westnieuwland en de bewoning op de dijk. In een volgende Kroniek zullen de resultaten worden gepresenteerd van het onderzoek naar de bewoning in het Westnieuwland vanaf de 14de eeuw en het onderzoek naar een terp met bewoningsresten uit de 10de tot de 12de eeuw. Doel van het archeologisch onderzoek was een doorsnede door de dijk rond het Westnieuwland te maken. Hiervoor is een put aangelegd met afmetingen van 25 x 10 m. Om de ontgraving tot in de natuurlijke ondergrond onder de dijkophogingen, op een diepte van circa 6,50 tot 7,00 m onder N.A.P. te kunnen doorzetten, is speciaal voor dit onderzoek een gesloten bouwkuip gerealiseerd.

De dwarsdoorsnede door de dijk heeft veel gegevens opgeleverd over de opbouw van de dijk en de eerste bewoning daarop. Opvallend zijn de vele scheuren als

De bouwkuip voor de doorsnede van de dijk met op de achtergrond de Laurenskerk.

gevolg van verzakkingen of afschuivingen van delen van het dijklichaam, die te zien zijn in het profiel door de dijk. Deze verzakkingen zijn, gezien de plaatsen in het profiel waar deze scheuren zitten, in de eerste twee eeuwen van bewoning op de dijk opgetreden. Vooral de vroegste periode van de dijkontwikkeling van de dijkophogingen is duidelijk te volgen. Aan het profiel is te zien dat de dijk in eerste aanleg circa 9 m breed was. Mogelijk was er in deze fase een slootje aan de binnendijkse teen van de dijk gegraven. Aan het eerste niveau met puin en bewoningsafval dat op de eerste dijkophogingen ligt, is te zien dat de dijk in eerste aanleg circa 1,5 tot 2 m hoog was. Na deze eerste fase is de dijk vooral in noordelijke richting uitgebreid. Voor deze uitbreiding zijn ook rietmatten als versteviging gebruikt. Circa 3 m boven de onderkant van de dijk is een tweede niveau met puin en bewoningsafval gevonden. De dijk is in die

fase circa 20 tot 25 m breed.

Aan de noordelijke zijde van de dijk dienden palen en planken als beschoeiing en verankering van kadeconstructies langs de haven het 'Steiger'. Bijzonder was de vondst van een vermoedelijk bruggenhoofd uit de tweede helft van de 15de eeuw.

Het vermoedelijke bruggenhoofd langs het Steiger uit de tweede helft van de 15de eeuw.

Van de eerste houten huizen op de dijk, die daar vanaf het midden van de 14de eeuw gestaan hebben, zijn de bakstenen haardplaatsen, houten en bakstenen poeren, paaltjes, funderingsplanken en resten van vlechtwerk bewaard gebleven. Voor de poeren is vaak constructiehout, bijvoorbeeld van schepen, hergebruikt. Er zijn in de houten huizen geen vloeren gevonden. In totaal zijn voorlopig - de uitwerking is nog in volle gang - de sporen van 24 huizen gevonden. De huizen waren over het algemeen 8 tot 12 m diep en 4 tot 5 m breed.

Funderingen van een houten huis uit de 14de eeuw met een bakstenen haardplaats.

De reconstructie van de huizen is gebaseerd op de plaats van de haardplaatsen en de funderingen van de wanden. De haard-

plaatsen bestonden uit vierkante of rechthoekige, bakstenen vloertjes van maximaal circa 2 x 2 m. In een paar haardplaatsen was nog een aspotje bewaard gebleven.

Bakstenen haardplaats met aspotje.

Dergelijke haardplaatsen zijn kenmerkend voor houten huizen. Ze

lagen vanwege het brandgevaar in het midden van het huis, in plaats van tegen of in de nabijheid van de (houten) wanden. Pas als de huizen geheel of gedeeltelijk in steen worden gebouwd, worden haardplaatsen of schouwen tegen de muur geplaatst en via een rookkanaal met een schoorsteen op het dak verbonden.

Tijdens het archeologisch onderzoek op een van de percelen op de dijk is gebleken dat er, vermoedelijk binnen relatief korte tijd (mogelijk binnen een eeuw), zeven huizen op hetzelfde perceel zijn gebouwd. Bij de bouw van elk huis werd het perceel weer opgehoogd. Vermoedelijk houdt deze snelle opeenvolging van huizen verband met inklinken van het dijklichaam, wat verzakkingen van huizen veroorzaakte. Van de stenen huizen, die de houten huizen opvolgen zijn sporadisch funderingen bewaard gebleven.

Kinderschoentjes en een zakzonnewijzer van been uit een 16de-eeuwse tonput.

Uit de tijd van de stenen huizen zijn dieper ingegraven putten gevonden. In een van de tonputten uit de 16de eeuw zijn onder andere een paar kinderschoentjes en de helft van een zakzonnewijzertje van been gevonden.

Tijdens de archeologische begeleiding van de ontgraving van de bouwkuip zijn in de tweede helft van 2010 de achtererven van de huizen op de dijk en de beschoeiingen langs het Steiger verder onderzocht.

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam, P.H.J.I. Ploegaert

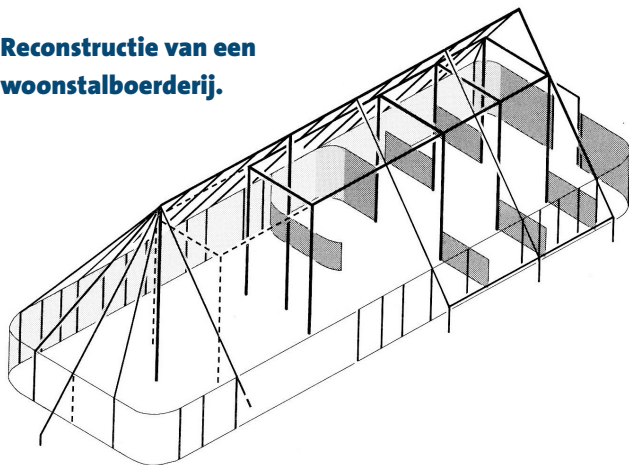
Spijkensisse | Slikweg-Hogeweg

Tijdens een opgraving in Spijkensisse is door ADC ArcheoProjecten in juli 2009 een deel van een woonstalboerderij opgegraven. De vindplaats uit de Late IJzertijd ligt op Voorne-Putten waar in het veenland-schap in de IJzertijd geïsoleerd en verspreid neder-zettingen lagen, die bestonden uit een woonstal-boerderij met een erf. De omgeving bestond uit nat grasland met ruigtevegetatie dat in gebruik was als weidegrond. Deze graslanden hebben in de winter onder water gestaan en zijn in de zomer door vee beweïd. Op de onderzochte vindplaats is de oude vegetatie herhaaldelijk afgebrand, waardoor de vruchtbaarheid van de grond werd verbeterd en de hergroei van de vegetatie versnelde. Op de hoger-gelegen delen in het landschap waren graanakkers aanwezig, waarop in elk geval gerst is verbouwd.

De woonstalboerderij

De woonstalboerderij ligt haaks op de huidige rivier de Dalle, waarbij het westelijke stuk en een deel van het zuidelijk deel van de boerderij zijn verdwenen door de werking van de rivier.

In het oostelijk deel van de boerderij

Reconstructie van een woonstalboerderij.**De woonstalboerderij tijdens het veldwerk (foto richting het zuiden).**

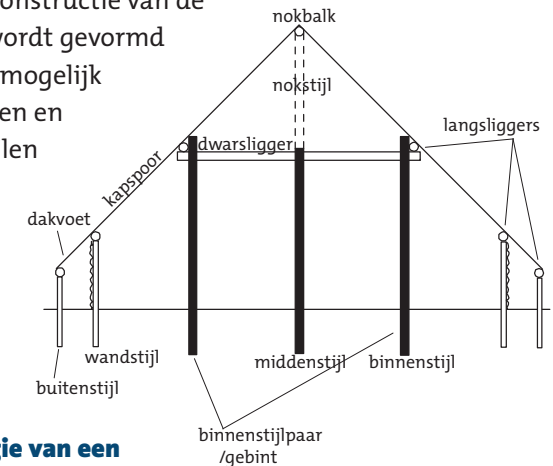
was, gezien de ligging van de haardplaats; het woon-gedeelte, dat circa 5 x 5,5 m (de breedte van de boer-derij) groot is. Naast het woongedeelte was aan de noordzijde een ingang aanwezig. Op basis van vergelijkingen met andere woonstalboerderijen uit

De houten palen van de woonstalboerderij.

deze periode en regio, wordt aangenomen dat de zuidelijke ingang recht tegenover de noordelijke ingang zat. De westkant van het huis zal in gebruik zijn geweest als stal.

De boerderij was oorspronkelijk drie- en vierschepig; door een latere toevoeging van een nokpaal in het woondeel, ontstond hier een tweeschepig deel. De dragende constructie van de boerderij wordt gevormd door twee, mogelijk drie gebinten en drie nokstijlen

binnen het huis, dubbele wandstijlen en schorende (schuin-

Terminologie van een woonstalhuis.

staande) buitenstijlen. De buitenstijlen en één van de nokstijlen zijn latere toevoegingen ter versteviging van de bestaande constructie. Ook in de wanden bevinden zich stijlen, die later zijn toegevoegd. De meest gebruikte houtsoort is els; deze houtsoort is gebruikt voor de gebinten, nokstijlen en een deel van de wandstijlen. Daarnaast is essenhout gebruikt, vooral voor de wandstijlen en twee van de buitenstaanders. Wilgenhout en hazelaar zijn elk éénmaal gebruikt.

Elzen- en essenhout behoren tot de niet-duurzame houtsoorten. Het hout gaat circa 12 jaar mee (Brinkkemper & Vermeeren 1992). Enkele verstevigingen in

de vorm van later toegevoegde palen, zullen de levensduur van de boerderij verlengd hebben. Ten noorden, op circa 4 m van de woonstalboerderij is een afvalplaats gevonden met grote aantallen botmateriaal en handgevormd aardewerk.

Twee fasen

Op de vindplaats lijken twee perioden van activiteiten te hebben plaatsgevonden. In de eerste periode – tussen 210 en 200 v. Chr. – is de woonstalboerderij bewoond geweest. Uit de periode daarna zijn elf (!) haard- en/of stookplaatsen gevonden. Deze lagen op een hoger niveau dan het niveau van de houten palen van de boerderij. In de haardplaatsen zelf zijn geen sporen van palen zichtbaar. Bovendien lagen deze sporen 'over' de wanden, in de hal en in de ingang van de boerderij. Hoewel postdepositionele processen ongetwijfeld een rol zullen hebben gespeeld in de vorm en omvang van de haarden, blijft de locatie van de haarden opvallend. Op basis van de stratigrafie kan daarom worden beargumenteerd dat de haard- en of stookplaatsen (behalve de centrale haard uit het woongedeelte van de boerderij) uit een latere periode stammen dan de woonstalboerderij. Omdat dendrochronologisch onderzoek bij de houten palen niet mogelijk bleek, zijn vier palen door middel van C14-onderzoek gedateerd. Ook zijn macroresten uit drie haardplaatsen op deze wijze onderzocht. De datering tonen een brede marge, waarbij sprake van twee fasen zou kunnen zijn: circa 390-190 v. Chr. en 210-40 v. Chr.

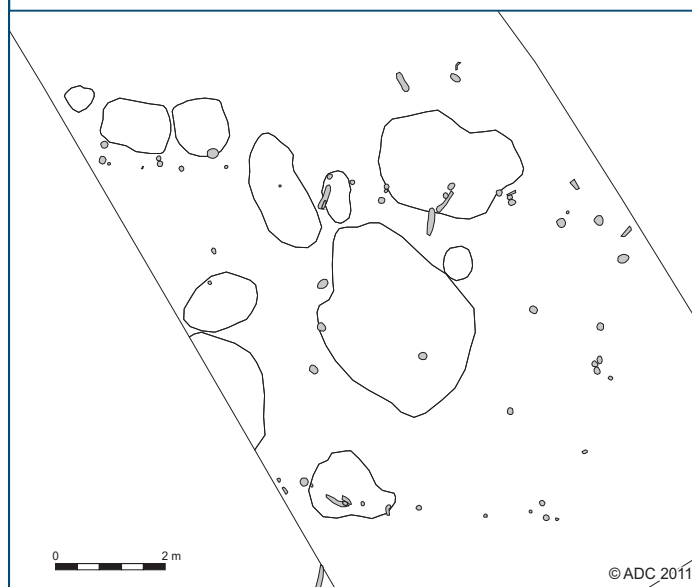
Bij het aardewerkonderzoek is gebleken dat zowel aardewerk uit 425-225 v. Chr., (circa de Midden IJzertijd) als uit 175-25 v. Chr. (circa de Late IJzertijd) aanwezig is (chronotypologie voor dit gebied van Van

Trierum, 1986 en 1988), waarbij de nadruk ligt op de periode 175-25 v. Chr. Het aardewerk dat op het niveau van de houten palen is gevonden, lijkt echter iets ouder te zijn dan het aardewerk dat is gevonden op het niveau van de hogergelegen haardplaatsen. De conclusie is dat na een eerste bewoningsfase aan het einde van de 3de eeuw v. Chr. dezelfde locatie in gebruik is genomen als ambachtszone. Dit zal aan het begin van de 2de eeuw v. Chr. geweest zijn.

Haard- en/of stookplaatsen

Dankzij het specialistisch onderzoek kan er onderscheid in het gebruik van de haardplaatsen worden gemaakt. De haard in het woondeel toont de meeste sporen van voedselbereiding. Deze haard is daarbij het meest gelaagd en zal dus ook na de bewonings-

De verschillende haardplaatsen en hun ligging ten opzichte van de huisplattegrond.

fase, ten tijde van de ambachtsfase, in gebruik zijn geweest. Twee haardplaatsen aan de noordzijde zijn voor graanverwerking gebruikt.

Een zeer bijzondere vondst uit één van de haardplaatsen is een goudfragment (goudlegering van 60% goud). Het fragment is meerdere malen gevouwen of vervormd. Mogelijk is het onderdeel geweest van een object dat uit meerdere materialen bestond en dat met goud versierd is geweest.

Er is bijna 50 kg handgevormd aardewerk op de vindplaats verzameld. Dit is zowel uit de haardplaatsen als van het vlak afkomstig. Er zijn circa 1000 aardewerkfragmenten uit haardplaatsen verzameld en circa 100 fragmenten bij houten palen. Uit deze fragmenten kunnen minimaal 115 potten gevormd worden. Dit is uitzonderlijk veel voor één huishouden. In combinatie met de vele haardplaatsen wordt daarom een ambachtelijke zone verondersteld.

Bier- of lijmproductie

Naast voedselbereiding en graanverwerking zijn er duidelijke aanwijzingen voor lokale productie op de vindplaats. Op het aardewerk zit op verschillende scherven een wit aankoetsel dat verder onderzocht is. Daaruit blijkt dat het om een onverkoold mengsel van eiwitten en suikers gaat. Dit kan enerzijds afkomstig zijn van een waterige

Wandscherf met een helder wit residu, mogelijk een restant van bierproductie.

vloeistof met suikers en eiwitten, zoals bier. Anderzijds kan het afkomstig zijn van de opslag van non-food materiaal, zoals lijn van beenderen of huiden. Uit het botanisch onderzoek is gebleken dat gerst in de nabijheid van de vindplaats is verbouwd. Dit zou pleiten voor een interpretatie van het aankoeksel als restant van bierproductie. Maar lijnproductie is niet uitgesloten gezien de grote hoeveelheid botmateriaal. Vooral nog kan geen keuze worden gemaakt tussen deze twee mogelijkheden.

ADC ArcheoProjecten, Linda Verniers

Wassenaar en Katwijk | Ommedijksche Polder en het Valkenburgse Meer

In verband met de voorgenomen uitbreiding van het Valkenburgse Meer in de gemeenten Wassenaar en Katwijk is een bureau- en inventariserend veldonderzoek uitgevoerd. In het noordelijke deel van het plangebied bevinden zich drie archeologische monumenten, waarschijnlijk nederzettingsterreinen met nog goed bewaarde resten uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd.

In overeenstemming met het bureauonderzoek blijkt uit de boringen dat de bodem van het gebied van beneden naar boven bestaat uit lagunaire afzettingen en kwelderafzettingen. Deze bodemopbouw maakt dat feitelijk alleen direct onder het maaiveld in de kwelderafzettingen archeologische resten te verwachten zijn. De lagunaire afzettingen zijn in een dusdanig dynamisch milieu gevormd dat het gebied ongeschikt was voor (permanente) bewoning.

In de kwelderafzettingen lijkt ter hoogte van de Boezemsloot een kronkelende restgeul aanwezig. Dit kan de uit de literatuur bekende restgeul, de Doollent, zijn. Gezien de geringe breedte en diepte van de geul

lijkt het echter onwaarschijnlijk dat deze geul een belangrijke nevengeul van de Rijn was. De geul lijkt eerder een kweldergeul te zijn, die wel een bepalende rol in de bewoningsmogelijkheden van het landschap heeft gehad. De al bekende prehistorische vindplaatsen in het gebied zijn allemaal op deze geul georiënteerd. Aan de oostkant van het plangebied is in deze geul in twee boringen aardewerk gevonden, vermoedelijk afkomstig van een nabijgelegen nederzetting. In de boringen langs de geul zijn voor dergelijke nederzettingen geen concrete aanwijzingen gevonden. Tijdens het veldonderzoek is vastgesteld dat van de Pijselemolen uit 1708 nog muurresten aanwezig zijn. De fundamente van de molen en eventuele resten van voorgangers zullen dus nog intact in de bodem aanwezig zijn.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Bram Jansen

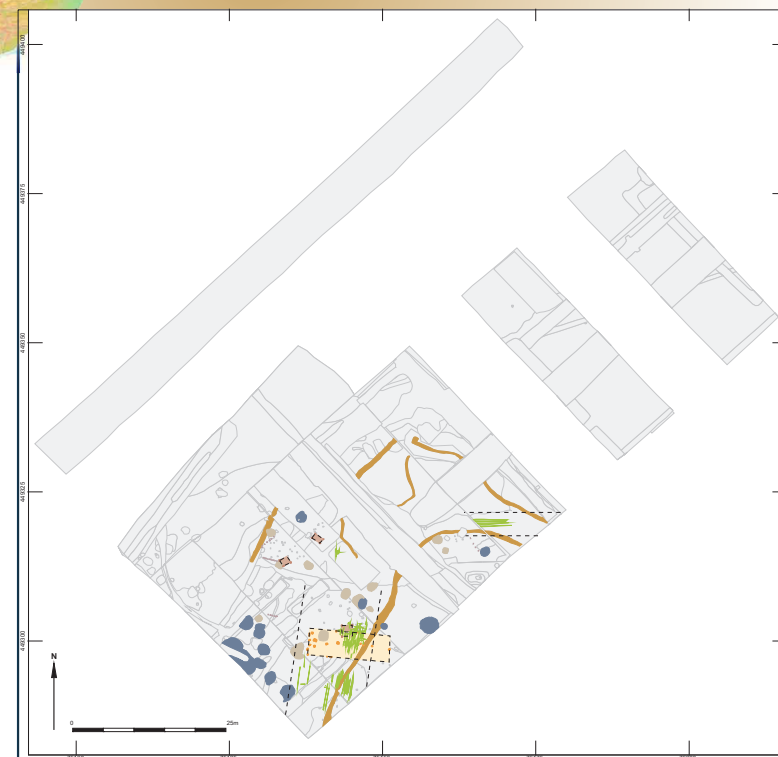
Westland - Poeldijk | De Kregen

Inleiding

In augustus en september 2009 heeft ADC ArcheoProjecten een archeologisch onderzoek uitgevoerd ten noordoosten van het dorp Poeldijk. Het onderzoeksgebied ligt in het plangebied de Westlandse Zoom dat is onderverdeeld in meerdere deelgebieden. In deelgebied De Kregen (voorheen Poeldijk Westhof) is tijdens het vooronderzoek vastgesteld dat daar acht vindplaatsen (A t/m H) liggen (Bult 2003). Het huidige onderzoek behelst de opgraving van de vindplaatsen F en G/H.

Een nederzetting uit de Midden-IJzertijd op vindplaats F

Op vindplaats F is op een strandwal en de daarop liggende duinen het noordelijk deel van een nederzetting gevonden. De nederzetting is omsloten door

Legenda					
	Greppels		Ploegsporen		Stalokken
	Kuilen		Waterputten		Overige sporen
	Structuren		Spiekers		Zones met ploegsporen

© ADC 2010

Structurenkaart van de nederzetting uit de Midden-IJzertijd op vindplaats F

een greppel. Er vonden zowel binnen als buiten het nederzettingsareaal bewoningsactiviteiten plaats, aangezien er ten noorden van de greppel meerdere waterputten, kuilen en spiekers zijn gevonden. Ter hoogte van het omgreppelde areaal bevond zich een huisplattegrond. De eerste sporen van menselijke activiteit dateren uit het begin van de Midden IJzertijd (rond 500 v. Chr.). Uit oversnijdingen van de sporen en de stratigrafie blijkt dat het terrein minstens vier bewoningsfasen heeft gekend. Op basis van het aardewerk kan worden gezegd dat het

hoogtepunt van de bewoning in de tweede helft van de Midden IJzertijd plaatsvond (375-250 v. Chr.).

Bovenste deel van een drieledige, handgevormde pot.

Over nederzettingen uit de Midden IJzertijd in het West-Nederlandse kustgebied is weinig bekend. Toch wijzen meerdere vindplaatsen in de regio Westland-Den Haag erop dat het landschap in deze periode goede mogelijkheden voor bewoning bood, vooral op de strandwallen. In Poeldijk is vindplaats A opgegraven, maar niet volledig uitgewerkt. (Vos 2000a; Vos 2000b.) Ook in het zuidelijk deel van Den Haag liggen meerdere vindplaatsen met bewoning uit de Midden IJzertijd (mondelinge mededeling J. van Zoolingen). Bij de Lozerlaan is een huisplattegrond op een duinkopje gevonden. Ook aan de Monsterseweg ligt een vindplaats uit de Midden IJzertijd, hoewel daar ook een grote hoeveelheid materiaal uit de Late IJzertijd is gevonden.

De inrichting van deze nederzetting vertoont sterke overeenkomsten met nederzettingen uit Noord- en Oost-Nederland uit dezelfde periode, die ook op pleistocene zandgronden lagen. Het onderzoek in de Oude

Duinen wijst op kleine nederzettingen van een enkel huis temidden van de akkers; deze huizen stonden vermoedelijk niet langer dan 25 tot 30 jaar op dezelfde plaats.

Van Heeringen concludeert dat de bewoners van West-Nederland een agrarisch bestaan leidden en vermoedelijk zelfvoorzienend zijn geweest (Van Heeringen 2005, 593). Ook de nederzettingssporen van Poeldijk wijzen in die richting. Het is niet precies duidelijk wat er op de akkers is verbouwd. Over het algemeen werd in de IJzertijd vooral tarwe, bedekte gerst, gierst, dederzaad en lijnzaad verbouwd. Men denkt steeds vaker dat het vee uit de nederzettingen in het westelijk kustgebied een deel van het jaar ver buiten de nederzetting gehouden werd. Een kleine bouwstructuur in Den Haag zou hier bijvoorbeeld op wijzen. In de regio Westland moeten de veengebieden en kweldergronden langs de kust goede mogelijkheden voor seizoensbewoning hebben geboden (Brandt & Van Gijn 1986; Brinkkemper 1993, p.595). Het is moeilijk om voor vindplaats F hierover uitspraken te doen. Wel is er ook een kleine hoeveelheid aardewerk uit de Midden IJzertijd op vindplaats G/H gevonden uit de tijd dat het een kwelergebied was. Het is mogelijk dat hier het vee werd gehouden. Het botspectrum komt overeen met andere vindplaatsen in het duingebied: rund overheerst, maar er is ook een relatief groot aandeel schaap/geit (IJzereef et al. 1992, 595). Tijdens het onderzoek zijn echter geen aanwijzingen gevonden voor de fabricage van wollen stoffen, zoals bijvoorbeeld weefgewichten of spinschijfjes. Daarnaast is in de nederzetting vermoedelijk op beperkte schaal zout geproduceerd. Er zijn enkele kleispijkers of -pilaartjes gevonden, die hierop wijzen. In vindplaats A zijn veel meer aanwijzingen voor

zoutproductie gevonden, zoals ten minste elf kleispijkers of -pilaartjes. Zoutproductie was een kleine bijverdienste voor de lokale bevolking, die het zout ruilde voor artikelen die in het kustgebied schaars waren, zoals stenen voorwerpen. (Van Heeringen 2005). Op vindplaats F zijn enkele fragmenten van maalstenen van tefriet gevonden, die vermoedelijk door ruilhandel in de nederzetting terecht zijn gekomen.

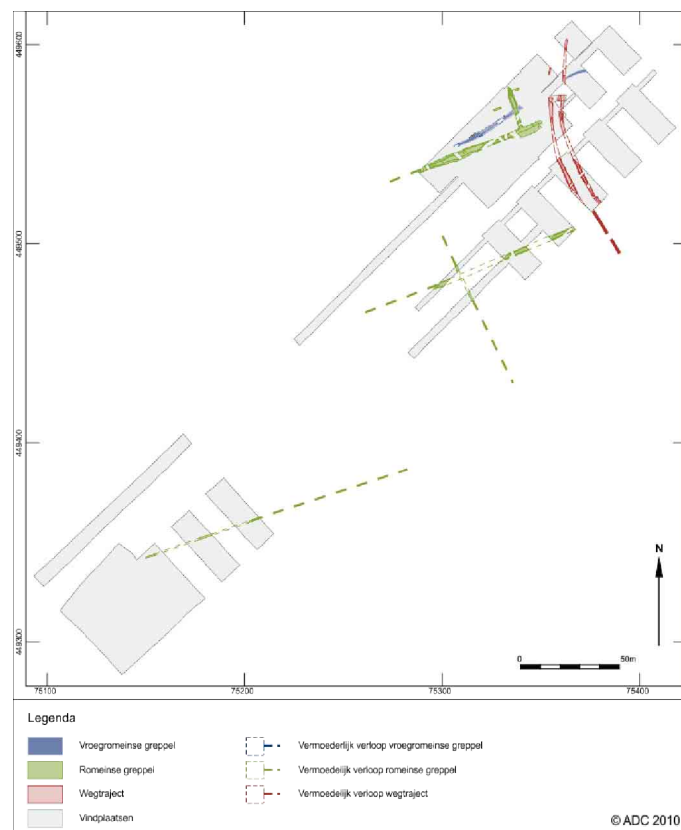
Vanaf 300 v. Chr. moet de invloed van het krekensysteem van de Gantel voor de bewoners van de strandwal goed merkbaar zijn geworden. Grote delen van de veengebieden werden verspoeld en ook de standwal moet enkele keren (deels) zijn overstroomd. Toch hebben de bewoners zich nog minstens een eeuw kunnen handhaven in het gebied. Dat blijkt uit de grote hoeveelheid aardewerk uit de tweede helft van de Midden IJzertijd. Daarnaast is op de eerste Gantelafzettingen een stuiflaag (datering 180 voor Chr.) gevonden met daarin eergetouwkrassen. Nieuwe overstromingen vanuit de Gantel zullen niet lang daarna de bewoners definitief uit het gebied hebben verdreven. Dit komt goed overeen met het algemene beeld dat vanaf de 1ste eeuw voor Chr. bijna het hele kustgebied ten zuiden van de Rijn ontvolkte (Van Heeringen 2005).

Vindplaats G/H: nederzettingssporen en een verkavelingsstelsel uit de Romeinse Tijd

Omstreeks het begin van de jaartelling vindt een hernieuwde kolonisatie van het gebied ten zuiden van de Rijn plaats (Bazelmans & De Jonge 2006). Door de nieuwe bewoners wordt in de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. het stamverband der Cananefaten gevormd. Ook een groot deel van de opkomende

nederzettingen in Zuid-Holland stamt uit deze periode, net als de inheems-Romeinse nederzetting van vindplaats G/H. De sporen van deze vindplaats kunnen opgedeeld worden in twee structuurgroepen: een vroeg-Romeinse nederzetting, die zich in het noordelijk deel van de vindplaats bevindt, boven een vroeg-Romeinse greppel en een Romeins verkavelingssysteem dat aansluit op een wegtracé. Alleen de meest zuidelijke zone van de nederzetting lag binnen het plangebied.

Reconstructie van het greppelsysteem met het wegtracé op vindplaats G/H.

Het verkavelingssysteem bevindt zich in de periferie van twee nederzettingen: de nederzetting in het noordelijk deel en de nederzetting van vindplaats B (Blom & Van der Feijst 2007). De nederzettingssporen van vindplaats G/H bestaan uit een brede greppel met mogelijk een palissade en een aantal kuilen. De vindplaats is door een weg verbonden met vindplaats B. Deze weg loopt ten zuiden van vindplaats B en heeft een aftakking naar vindplaats G/H. Ter hoogte van de vermoedelijke kruising zijn enkele grafstructuren gevonden (Vos 2000b).

Vindplaats G/H past hiermee goed in het bestaande beeld van de Romeinse Tijd in het West-Nederlandse kustgebied. Dit wordt ook bevestigd door het vondstmateriaal dat overeenkomt met het vondstcomplex van vindplaatsen in de directe omgeving, zoals Poeldijk vindplaats B en Wateringen Juliahof (Geerts & Reigersman-van Lidth de Jeude 2010).

In de 1ste en vroege 2de eeuw na Chr. komt voornamelijk lokaal of regionaal vervaardigd handgevormd aardewerk voor in de regio. Na verloop van tijd doet het gedraaide Romeinse aardewerk zijn intrede; aan het eind van de 2de eeuw na Chr. heeft dit aardewerk het handgevormde aardewerk in zijn geheel verdrongen. In de eerste helft van de 3de eeuw na Chr. neemt het Romeinse aardewerk, en dus activiteit, in de regio drastisch af. Deze ontwikkeling is ook te zien op vindplaats G/H. Het gedraaide Romeinse aardewerk bestaat uit vele vormen en soorten. Van tafelaardewerk, zoals kruikjes, geverfd bakers, schalen en borden van *terra sigillata*, tot gebruiks aardewerk, zoals kookpotten, transportaardewerk als amforen met onder andere (Spaanse) olijfolie en voorraadpotten van het voor de regio typerende blauwgrijze aardewerk; *de Low Lands Ware*.

Wandfragment van een terra sigillata beker die is versierd met ingekrasste bloemmotieven.

Omdat we van aardewerk vrij exact weten wanneer het gemaakt is, zijn aan de hand van het aardewerk vindplaatsen ook vrij nauwkeurig te dateren. Daarbij kun je aardewerkcomplexen ook gebruiken om regionale patronen aan het licht te brengen. Recentelijk is een aantal vindplaatsen in Zuid-Holland met elkaar vergeleken om tot een 'standaardassemblage' te komen (De Bruin 2008). Hieruit bleek dat niet alleen aardewerktype en datering sterke overeenkomsten vertonen, maar dat dat ook geldt voor de verhoudingen van de verschillende aardewerkgroepen onderling: handgevormd aardewerk maakt overal meer dan de helft uit van de assemblages, daarnaast is de *Low Lands Ware* veruit de grootste groep. Tafelaardewerk, zoals terra sigillata en geverfd aardewerk, omvatten samen 10 à 20%. Het bleek dat in vindplaatsen die dichtbij de stad Forum Hadriani of in de buurt van infrastructuur liggen, eerder en ook meer gedraaid aardewerk werd gebruikt. Veel verschillende vormen en typen zijn vooral op die locaties te verwachten. De aardewerkgroep van vindplaats G/H sluit goed aan bij het hierboven geschetste beeld. De relatief grote verscheidenheid van vormen en meer zeldzame typen, zoals de versierde beker van terra sigillata (mogelijk een Déchelette 72, zijn mogelijk te verklaren door de nabijheid van de villa van Poeldijk en

de bijbehorende wegen. Vanaf het einde van de 1ste eeuw worden de meeste vindplaatsen in West-Nederland gekenmerkt door een verkavelingssysteem. Deze verkaveling bestaat veelal uit brede diepe sloten en heeft vaak een directe relatie met het landschap. De kavels volgen stroomruggen, rivierlopen, wegen etc. en markeren doorgaans woonerven of landbouwarealen. Vermoedelijk zijn de hoofdlijnen van het systeem in één keer uitgezet door Romeinse landmeters. Op vindplaats G/H zijn er geen kavelgreppels haaks op dit hoofdsysteem gevonden. Vermoedelijk moesten de arealen verder ingericht worden, maar heeft de lokale bevolking geen verdere onderverdeling in kavels aangebracht. (Siemons verklaart op deze manier ook de onregelmatigheden in het systeem bij de nederzetting van het Wateringse Veld, Den Haag; Siemons & Lanzing 2009). De botanische resten suggereren dat het areaal voornamelijk is ingericht als grasland. De akkers en moestuinen zullen zich in deze periode zeer waarschijnlijk op de nabijgelegen zandige strandwallen hebben bevonden. De inheemse nederzettingen in de regio worden bijna allemaal in de 3de eeuw na Chr. verlaten (De Bruin 2005). Naast politieke redenen is een hernieuwde veengroei en algehele vernatting op een aantal plekken een mogelijke reden hiervoor (Van Trierum 1986). Aan het einde van de 3de eeuw blijkt de bewoning in de Cananefaatsse regio op basis van de weinig beschikbare gegevens sterk afgenomen te zijn. De castella zijn op zijn laatst in 274/275 verlaten. De rol van de centrale marktplaats van Forum Hadriani was aan het einde van de 2de eeuw uitgespeeld. In 275, bij de ontmanteling van de Rijngrens, zou Forum Hadriani opgehouden hebben te bestaan (De Jonge

2006). Uit het aardewerk van vindplaats G/H valt op te maken dat het gebied vroeg in de 3de eeuw verlaten werd. Dit komt overeen met het einde van de bewoning op vindplaats B, hoewel daar mogelijk nog tot het midden van de 3de eeuw activiteiten hebben plaatsgevonden (Blom & Van der Feijst 2007).

Nieuwe bewoning op vindplaats F

Over bewoning uit de Vroege Middeleeuwen in de regio is weinig bekend. Pas vanaf de 6de eeuw is deze archeologisch vastgesteld. Vanaf de 12de eeuw zorgden overstromingen waarschijnlijk voor een kortstondige onderbreking in de bewoning. Pas nadat de noordoever van de Maas was bedijkt, kon het landschap weer ontgonnen worden. Wat volgt is een intensieve bewoningsfase, die tot in de huidige tijd voortduurt. Tussen de 12de en 14de eeuw werd de landschappelijke indeling, die nog in het huidige verkavelingspatroon en de loop van de waterwegen zichtbaar is, bepaald. Vanaf de 13de eeuw vindt de stedelijke ontwikkeling van Den Haag en Delft plaats. De graven van Holland en de Cisterciënzer kloosterordes (van Noordwijk en het in 1229 gestichte klooster van Loosduinen) spelen vanaf nu een belangrijke rol in de ontginningen en de landinrichting. De Uithofsboerderij aan de Uithofslaan is hier een goed voorbeeld van; overigens is vanaf de 13de eeuw in de hele regio de opkomst van de bouw van adellijke stenen huizen zichtbaar. Op vindplaats F zijn sporen van een *begraven hofstad* gevonden, waaronder een gracht, enkele greppels en een aantal (paal)kuilen. Funderingen van een hoofdgebouw zijn niet teruggevonden. Mogelijk heeft er direct langs de gracht een bijgebouw gestaan. De sporen dateren uit het laatste kwart van de 12de en/of het eerste kwart

van de 13de eeuw. Op basis van de sporen hebben we een beperkt beeld van de begraven hofstad. Dat beeld kan wel worden aangevuld met behulp van het vondstmateriaal. Bult heeft door de bestudering van de locatie en de aard van het vondstmateriaal in de gracht van de hofstad Polanen een beeld kunnen schetsen van de inrichting van het terrein (Bult 1988). Op deze manier kon de locatie van de verblijven van de edelen en het personeel ruwweg worden bepaald. Bij de opgraving van de hofstad Polanen zijn wel grote delen van de gracht onderzocht en kon de omvang van het eiland worden bepaald. Dat is bij vindplaats F echter niet het geval. Toch is het interessant te onderzoeken of het geringe vondstmateriaal aanwijzingen zou kunnen geven voor de aard van de bewoning en de welstand van de eigenaar. Er zijn weinig sporen met laatmiddeleeuws materiaal gevonden en helaas konden er uit de gracht ook geen vondsten worden verzameld. Het aardewerk bestaat uit simpel gebruiks aardewerk voor voedselbereiding en opslag. Alleen een beeldje en enkele scherven van een hoogversierde kan wijzen er mogelijk op dat het terrein bewoond werd door een welgestelder persoon. Er is nauwelijks botmateriaal verzameld uit deze periode; dus deze materiaalcategorie

kan ook niet meer duidelijkheid geven. Een fragment van paar-

Het beeldje van de twee monniken met de armen om elkaars schouders geslagen.

denbeslag van brons is wel een duidelijke aanwijzing voor een zekere mate van welstand op het terrein. Paarden waren in deze periode een belangrijk statussymbool en daarbij kon de eigenaar zich een dure paardenhanger van brons veroorloven.

Begraven hofsteden werden bewoond door edelen en horen bij de feodalisering van de maatschappij. In de 15de eeuw werden deze verdedigbare huizen vaak aangeduid als ridderhofstad (Hoek 1981). De bewoners van een hofstad waren personen van adel, die er ook een adellijke leefwijze op nahielden. De inkomsten bestonden uit opbrengsten van de eigen landerijen, geïnde pacht en tienden van ambachten en heerlijkheden (Van Nierop 1984). Natuurlijk kon de edele altijd worden opgeroepen voor (militaire) diensten voor zijn landheer.

In vergelijking met Polanen is de hofstad van vindplaats F behoorlijk groot geweest. Waar het eiland van Polanen in zijn grootste omvang een afmeting van 42 x 29 m heeft, moet het eiland van Poeldijk 60 tot 65 m bij minstens 35 m geweest zijn. Dit kan duiden op een grote welstand van de adellijke bewoners. Op basis van het aardewerk is te concluderen dat het terrein maar kortstondig bewoond is geweest. Het materiaal vormt een homogene vondstgroep, die dateert uit het laatste kwart van de 12de en/of het eerste kwart van de 13de eeuw.

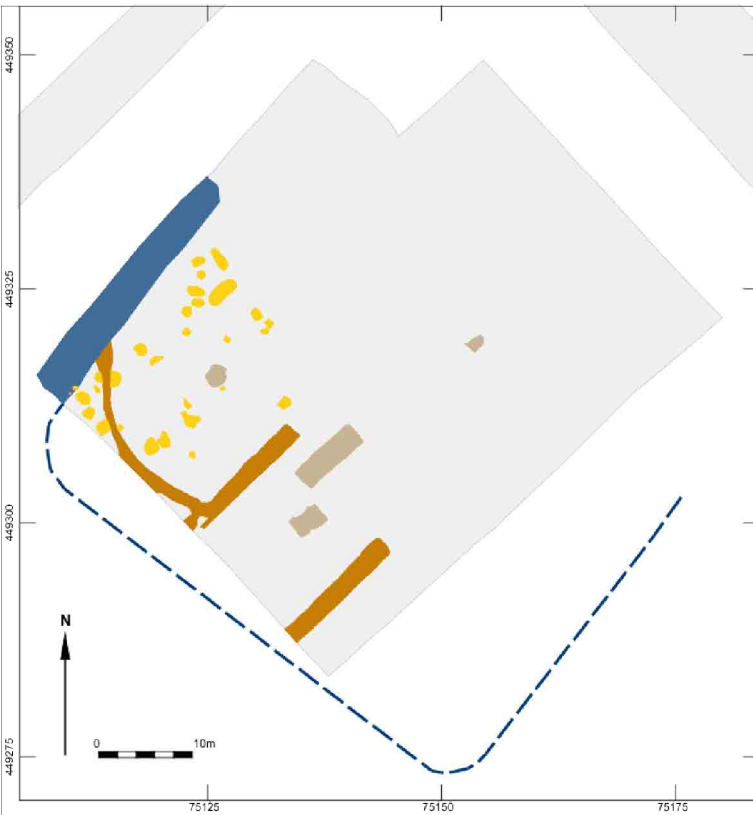
Ook vindplaats G/H heeft nog enkele sporen uit de Late Middeleeuwen opgeleverd, waaronder een kuil met kloostermoppen. Mogelijk behoren ze tot een huisplaats uit de late 13de of 14de eeuw. Waar deze zich bevond is niet duidelijk geworden. Tijdens het proefsleuvenonderzoek is wel een huisplaats onderzocht (vindplaats E), maar deze dateert uit de 17de tot de 18de eeuw (Van der Feijst & Veldman 2007). Wellicht moet de kern van de huisplaats uit de late 13de of 14de eeuw meer richting het noorden van vindplaats E gezocht worden; vermoedelijk buiten het huidige plangebied.

Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat uit het voorgaande is gebleken dat, hoewel het archeologisch onderzoek geen grote hoeveelheden sporen of vondstmateriaal heeft opgeleverd, er een schat aan informatie is verzameld. Omdat dit binnen een groter geheel te interpreteren is, krijgt ieder nieuw onderzoek een zogenaamde ensemblewaarde. Hierdoor smelten ogenschijnlijke 'stippen' op de archeologische verwachtingskaart samen tot een compleet beeld van het landschap en haar invulling gedurende een groot deel van de (Pre-)historie.

Dit laatste geldt vooral voor de Romeinse Tijd. Verschillende opgravingen laten een uitgebreid systeem van verkavelingen op de oevers van de Gantel zien. Deze zijn relatief eenvoudig in kaart te brengen en aan elkaar te koppelen. Het is duidelijk dat het kustgebied in de Romeinse Tijd erg verschilt van dat van de Betuwe, terwijl de sociaal-economische bestaansbasis van de inheemse nederzettingen vrijwel dezelfde was. Daar waar in de Betuwe verspreidliggende erven aan elkaar gekoppeld kunnen worden rond een centraal grafveld, onder meer Tiel-Passewaaij (Heeren 2006), Zaltbommel-De Wildeman (Veldman & Blom 2010) en Buren-Zoelen (Veldman & Blom in voorb.), lijkt er in het kustgebied sprake te zijn van een veel omvangrijkere aaneenschakeling van nederzettingen, die vorm krijgt wanneer we de verkavelingsystemen volgen.

In de oriëntatie van en de afstand tussen de greppels van Romeinse nederzettingencomplexen lijkt in veel gevallen regelmaat te zitten. Zo is vooral in West-Nederland door Van Londen een grote regelmaat aangetoond tussen de greppels; dit zou erop kunnen wijzen dat er sturing vanuit een centrale overheid

Structurenkaart van laatmiddeleeuwse sporen op vindplaats F, met een reconstructie van het verloop van de gracht.

Gracht	Middeleeuwse kuilen
Middeleeuwse greppel	vindplaats F
Middeleeuwse sporen	Reconstructie verloop gracht

© ADC 2010

Structurenkaart van laatmiddeleeuwse sporen op vindplaats F, met een reconstructie van het verloop van de gracht.

heeft plaatsgevonden (wellicht vanuit Forum Hadriani) (Van Londen 2006). Met behulp van de Romeinse voet en *actus* zijn grote delen van het nederzettingsterrein uitgezet en ingericht. In het oostelijk rivierengebied komen nederzettingen voor, die eveneens volgens de Romeinse maatvoering zijn uitgezet en ingericht, bijvoorbeeld Meteren-Hondsgemet (Van Renswoude & Van Kerckhove 2009), Heteren-Uilenburg (Blom & Roessingh 2010) of Huissen-Het Riet (Roessingh & Blom in voorb.). Daarnaast lijkt er echter sprake van willekeur. Volgens Roymans vertoont deze indeling vooral flexibiliteit. Heeren meent dat er ook moet worden gekeken naar periodisering van de bewoning van de nederzettingen: vanaf het midden van de 1ste eeuw worden de erven van de inheems-Romeinse nederzettingen omgegreppeld, aan het eind van de 1ste eeuw of het begin van de 2de eeuw (70-120) worden de nederzettingen als geheel omgegreppeld en in de loop van de 2de eeuw (120-180) vinden vertakkingen van greppels naar buiten toe plaats.

Een verklaring voor deze veranderende indeling kan worden gevonden in het feit dat claim op landgebruik steeds belangrijker wordt. Doordat vanaf de 2de eeuw de bevolking toenam, was er steeds meer productie van voedsel nodig. Deze ontwikkeling lijkt in het kustgebied echter al veel eerder op gang te zijn gekomen. Daar zien we immers al in de 1ste eeuw een uitgebreid verkavelingssysteem ontstaan dat nederzettingen onderling met elkaar verbindt. Of deze landindeling of -verdeling in verband gebracht moet worden met de invloed van de overheid en het innen van belasting of dat het eerder een pragmatische indeling was om de ontwatering van het gebied te verbeteren, zal een belangrijk onderzoeks-

thema zijn voor de toekomst. Ook de indeling van de kavels verdient bij verdergaand archeologisch onderzoek in het Westland de nodige aandacht. Op vindplaats B is al aangetoond dat niet alle kavels primair voor bewoning dienden. Hetzelfde geldt voor het onderzochte terrein op vindplaats G/H. De bewoonde arealen bevinden zich duidelijk net ten noorden van het onderhavig onderzoeksgebied onder de daar aanwezige kassen. De zuidelijke kavels hebben geen bewoningssporen opgeleverd en dus tasten we nog in het duister over hun functie.

Op kleinere schaal geven ook de bewoners uit de IJzertijd steeds meer van hun geheimen prijs. Dat men zich graag op de oude duinen vestigde, was al langer bekend. Dit onderzoek heeft echter aange-toond dat de ijzertijdsporen van vindplaats A en F mogelijk aan elkaar te koppelen zijn en dat het bewoonde gebied dus een groot oppervlak besloeg. Het valt niet aan te tonen dat de nederzetting permanent bewoond is geweest en dat lijkt gezien de voedselarme bodem waarop de bewoning plaatsvond ook niet te verwachten. Het lijkt waarschijnlijker dat de bewoning zich gedurende enkele eeuwen verplaatste over het duin en dat de akkers ook telkens op andere plaatsen lagen. Dit fenomeen staat bekend als 'zwerfende erven'. Bij toekomstig archeologisch onderzoek verdient de exacte invulling van dit systeem in het kustgebied nader aandacht. Dit geldt overigens ook voor de laatmiddeleeuwse sporen. Door de wijze van aanleg en sloop blijven er in het geval van begraven hofsteden vaak weinig sporen in de ondergrond bewaard. Het huidige onderzoek heeft echter aangetoond dat op basis van dit kleine aantal sporen toch een goed beeld van een laat-middeleeuws erf gegeven kan worden. De middel-

eeuwse sporen op vindplaats G/H kunnen er op wijzen dat het gebied intensiever bewoond was dan dat we tot nu toe vermoedden.

ADC ArcheoProjecten, P. L. M. Hazen & R. C. A. Geerts

Westland-Trade Parc | Westland Mars

In vervolg op een eerder uitgevoerd inventariserend veldonderzoek is nog een inventariserend onderzoek in de vorm van proefsleuven uitgevoerd in verband met de voorgenomen uitbreiding van het bedrijventerrein FloraHolland, genaamd Trade Parc Westland Mars, in de gemeente Naaldwijk.

De ondergrond is op veel plaatsen sterk beïnvloed c.q. verstoord door de glastuinbouw.

Waar sprake is van een intacte bodemopbouw bevindt zich onder de bouwvoor, op een gemiddelde diepte van 0,5 m onder het maaiveld, een laag bruin-grijze, sterk siltige klei, die geïnterpreteerd is als een middeleeuwse dekafzetting die tussen 800 en 1200 na Chr. is afgezet. Dit pakket wordt naar onder toe zandiger. Op een diepte variërend van 0,8 tot 1,2 m onder het maaiveld is in alle sleuven met uitzondering van twee sleuven een donkerbruin-grijze humeuze band waargenomen, die geïnterpreteerd is als een laklaag; de door Van Liere beschreven woudlaag. De woudlaag fungeert als gidslaag voor de Romeinse Tijd. Het is echter geen chronologisch dateerbare laag. De vegetatielaag kan zowel voor, tijdens of na de Romeinse Tijd zijn gevormd.

Op een aantal plaatsen zijn de dekafzettingen boven en onder de woudlaag grijs/blauw van kleur. Vermoedelijk hangt deze reductie/verstikking samen met de tuinbouwkassen die op het terrein hebben gestaan.

De antropogene sporen zijn onder te verdelen in zeer

recente sporen, sporen uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe tijd en Romeinse sporen.

De sporen uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd bestaan uit een aantal greppels en sloten, die waarschijnlijk verband houden met oude verkavelingsgrenzen. Daarnaast is een venig ophogingspakket gevonden met hierin puin en aardewerk uit de Nieuwe Tijd. Waarschijnlijk betreft het hier een ophoging met de resten van de boerderij die op de kaart van Cruquius uit 1712 staat weergegeven. In twee sleuven zit een ophogingspakket/vondstlaag met veel Romeins materiaal, wat grind en een aantal oost-west georiënteerde greppels. De aard van het vondstmateriaal in het ophogingspakket wijst sterk op bewoning. Mogelijk gaat het hier om een huisplaats. Grind wordt weliswaar vaak in verband gebracht met wegverharding, maar komt ook in nederzettingencontext regelmatig voor. Of we hier met een huisplaats of weg te maken hebben is dus nog niet duidelijk.

Tijdens het aansluitend booronderzoek zijn in totaal 28 boringen gezet. Over de eerder waargenomen geul zijn 7 boringen gezet.

De in de proefsleuf waargenomen geul heeft een diepte van 4,6 tot 3,5 m onder het maaiveld. De geul is van beneden af opgevuld met geulafzettingen die naar boven toe overgaan in verlandingsafzettingen. De geul wordt afgedekt door middeleeuwse dekafzettingen bestaande uit sterk siltige klei.

Slechts in één boring is op circa 2,5 m onder het maaiveld een laagje veen (gyttja) gevonden, dat geïnterpreteerd is als een oude 'slootbodem'. Dit zou de bodem van het kanaal van Corbulo kunnen zijn. In de boringen zijn geen archeologische indicatoren gevonden. Doordat niet verder noordelijk kon worden

geboord, kan niet worden uitgesloten dat het kanaal van Corbulo zich in de randzone van en onder de Middelbroekweg bevindt.

Op een diepte variërend van 0,5 tot 0,7 m onder het maaiveld is in een aantal boringen een vuile laag met puinspikkels en fosfaat waargenomen, die geïnterpreteerd is als een vondstlaag uit de Late Middeleeuwen of de Nieuwe Tijd. Hieronder bevindt zich, soms gescheiden door een dunne schone laag, in veel boringen een pakket donkergrijze, sterk siltige klei met puinspikkels, houtskool en fosfaat. Het betreft hier de waargenomen Romeinse vondstlaag. Gezien de dikte en verspreiding (circa 30 x 40 m) is het vermoedelijk een huisplaats. In het geval van een Romeinse weg zou je een meer lineaire vindplaats verwachten. Het kan echter niet uitgesloten worden dat het een nederzettingsterrein langs een Romeinse weg betreft.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Kirsten Leijnse

Zoeterwoude | Meerburgerwetering

Tijdens de opgraving, ter hoogte van het voormalige kasteel Meerburg zijn geen archeologische sporen en structuren gevonden die verband houden met het kasteel. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de geringe diepte van de ontgraving achter de dijk aan

Dwarsdoorsnede van de dijk aan de noordwestkant van de wetering.

de zuidoostkant van de wetering, waar resten van grachten, paden, bruggen e.d. die verband houden met het kasteel, verwacht werden. Waarschijnlijk lag de top van de grachtvulling op een dieper niveau of lag de noordwestelijke gracht van het kasteel net buiten (ten zuidoosten van) het plangebied.

RAAP Archeologisch Adviesbureau, Mina Jordanov

Redactie en eindredactie:
TGV teksten & presentaties, Leiden

Vormgeving:
Bannink Publiciteit, Leimuiden

Webredactie:
Marloes Wellenberg, Erfgoedhuis Zuid-Holland

Bazelmans, J. & W. de Jonge, 2006: "Wie waren de Cananefaten?", in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, p. 34-49.

Bel, M. van den, 2003: *Geologisch booronderzoek naar een bewoningsniveau uit de midden ijzertijd, de Uithof, gemeente Den Haag*, Den Haag (Intern rapport afdeling Archeologie).

Besteman, J.C., J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning, 1999: *The excavations at Wijnaldum- report on Frisia in Roman and medieval times, Volume 1*, Rotterdam.

Bink, M. & P.F.J. Franzen, et. al., 2009: *Forum Hadriani Voorburg. Definitief Archeologisch Onderzoek*, Den Bosch (BAAC rapport A-05.0125).

Blom, E. & L. van der Feijst, 2007: *Poeldijk Westhof, vindplaats B. Een inheems-Romeinse nederzetting uit de eerste tot de derde eeuw*, Amersfoort (ADC rapport 909).

Blom, E. & W. Roessingh (red.), 2010: *Heteren Uilenburg: 1500 jaar bewoning op een crevasse. Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC Rapport 1664).

Boer, G.H. de & F. Stevens, 2009: *Plangebied De Zuidpolder, gemeente Dordrecht: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (mechanisch booronderzoek)*, Weesp (RAAP-rapport 1693).

Brandt, R.W. & A.L. van Gijn, 1986: "Bewoning en economie in het oer-IJ estuarium", in: R.W. Brandt, S.E. van der Leeuw & M.J.A.N. Kooijman (red.): *Gedacht over Assendelft*, Amsterdam.

Briels, I.R.P.M., 2010: *Afvalcontainers Oud Bodegraafseweg / Willemstraat / Mauritsstraat, gemeente Bodegraven; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-notitie 3601).

Briels, I.R.P.M., 2010: *Plangebied Hoekenburglaan 45. Ter hoogte van buitenplaats Hoekenburg en Forum Hadriani, gemeente Leidschendam-Voorburg; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 2058).

Brinkkemper, O., 1993: *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman period. An environmental and palaeo-economic reconstruction*, Leiden (proefschrift; = APL 24, 1991).

Brinkkemper, O. & C. Vermeeren, 1992: *Het hout van een aantal nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten*, Rotterdam (BOORbalans 2), p.103-120.

Broeke, P.W. van den, 2007: "Zoutwinning langs de Noordzee. De pre-middeleeuwse sporen", in: A.M.J. de Kraker & G.J. Borger (red.), *Veen-Vis-Zout. Landschappelijke*

dynamiek in de zuidwestelijke delta van de Lage Landen, Amsterdam, p. 67.

Bruin, J. de, 2005: "Een eerste aanzet tot de ontrafeling van de bewoningsgeschiedenis van zuidelijk Zuid-Holland in de Romeinse tijd", in: E. van Rossenberg, J. Hendriks, A. Bright & D. Smal, *Sojabundel 2002-2003*, p 27-35 (Symposium Onderzoek door Jonge Archeologen, Amsterdam/Leiden).

Bruin, J. de, 2008: "Romeins aardewerk in rurale context. Verspreiding van de verschillende typen aardewerk uit de Romeinse tijd in de omgeving van het AHR-project", in: J. P. Flamman & E. A. Besselsen (red.), *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project*, Delft (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148. Hoogheemraadschap van Delfland), p.217-242.

Bult, E.J., 1988: "Sociale en economische betekenis van begraven hofsteden in Delfland", *Westerheem* 37 nr 2, p.126-140.

Bult, E.J., 2003: *Zes plangebieden in de Westlandse Zoom (in de te vormen gemeente Westland). Een Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI)*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten nr. 23).

Bult, E.J., J. de Bruin, J-M. Groen & B. Penning, 2005: *Poeldijk Westhof, een bouwlocatie in de Westlandse Zoom (gemeente Westland). Een Inventariserend Veldonderzoek*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten nr. 54).

Burnier, C.Y., 2010: *'Veerstablok 17' te Gouderak, gemeente Ouderkerk, Een inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven*, Amsterdam, (STAR 280, Jacobs & Burnier Standaard Archeologisch Rapport; in voorbereiding).

Coppens, C.F.H., 2011: *Oostvlietpolder en Cronesteynse polder, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 2147).

Cannegieter, D.J., et al., 2002: "Archeologie in Den Haag in 2001", *Jaarboek Die Haghe*, p. 278.

Cannegieter, D.J., et al. 2006: "Archeologie in Den Haag in 2005", *Jaarboek Die Haghe*, p. 213.

Coppens, C.F.H. & J.M. Koot, 2010: *Plangebied Zwethzone, gemeente Rijswijk. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (karterende fase)*, Weesp (RAAP-rapport 2188).

Coupland, S., 2010: "Boom and bust at 9th-century Dorestad", in: A. Willemsen & H. Kirk, *Dorestad in an international framework. New research on centres of trade and coinage in Carolingian times*, Turnhout, p. 95-105.

Dijkstra, J. & G. Williams, 2010: "New research in Dorestad. Preliminary Results of the Excavation at the former Fruit Auction Hall (Veilingterrein) at Wijk bij Duurstede", in: A. Willemsen & H. Kirk, *Dorestad in an international framework. New*

research on centres of trade and coinage in Carolingian times, Turnhout, p. 59-64.

Dijkstra, J. (in prep.): Onderzoek op het veilingterrein te Wijk bij Duurstede.

Dijkstra, M., 2004: "Between Britannia and Francia. The nature of external socio-economic exchange at the Rhine and Meuse estuaries in the Early Middle Ages", *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*, Jahrbuch 2003 – 51, p. 397-408.

Es, W.A. van & W.J.H. Verwers, 2009: *Excavations at Dorestad 3*, Hoogstraat 0, II-IV, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 16).

Eijk, J.H.M. van & A. Müller, 2005. *Plangebied Veerweg (N478), gemeente Bergambacht. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 1182).

Eijk, J. van, 2009: *Plangebied Damlaan te Leidschendam, gemeente Leidschendam-Voorburg; een archeologische begeleiding*, Weesp (RAAP-rapport 2060).

Feijst, L. van der & H.A.P. Veldman, 2007: *Poeldijk Westhof Fase II. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC Rapport 1269).

Feveile, C., 2010: "Ribe, Emporium and Town in the 8th and 9th century", in: A. Willemsen & H. Kirk, *Dorestad in an international framework. New research on centres of trade and coinage in Carolingian times*, Turnhout, p. 143-149.

Franq van Berkhey, J. Le, 1771: *Natuurlycke historie van Holland*, Amsterdam.

Geerts, R. C. A. & W. F. Reigersman-van Lidth de Jeude, 2010: "Aardewerk uit de Romeinse tijd", in: P. L. M. Hazen & E. Blom (red.), *Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied. Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreken Fase II, vindplaatsen F en G/H*, Amersfoort (ADC rapport 2153), p. 61-69.

Gerrets, D., 2010: *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en Volksverhuizingstijd*, Groningen (dissertatie).

Groot, R.W., de, 2010: *Plangebied Parallelweg Provincialeweg N214, gemeente Graafstroom; Een archeologische opgraving van de Peilkadedonk*, Weesp (RAAP-rapport 2079).

Groot, R.W., de, 2010. *Plangebied Veerweg (N478), gemeente Bergambacht. Een archeologische opgraving (voorboren van heipalen)*, Weesp (RAAP-rapport 2006).

Heeren, S., 2006: *Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 1. De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 29).

Heeringen, R.M. van, 2005: "Op zompig veen en stuivend zand. Nederzettingen in West-Nederland", in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens &

A. van Gijn: *Nederland in de Prehistorie*, Amsterdam.

Hemminga, M. & T.D. Hamburg, 2007: "Vroegmiddeleeuwse handel aan de Rijnmond 550-750 n.Chr.", in: R. Jansen & L.P. Louwe Kooijmans (eds), *Van contract tot wetenschap. Tien jaar archeologisch onderzoek door Archol BV, 1997-2007*, p. 293-308.

Heiden, P.C. van der, et al. 2007: "Archeologie in Den Haag in 2006", *Jaarboek Die Haghe*, p. 197.

Heiden, P.C. van der, et al. 2008: "Archeologie in Den Haag in 2007", *Jaarboek Die Haghe*, p. 196.

Hendriks, J.P.C.A., P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk & D.B.S. Paalman, 2004: "Dar vordrunken 16 schone kerspele". Introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de Sint-Elisabethsvloeden, 1421-1424, *Westerheem* 53, p. 94-111.

Hodges, R., 2000: *Towns and Trade in the Age of Charlemagne*, Londen.

Hoek, C., 1981: "Begraven hofsteden in het Maasmondgebied", in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen & I.W.L. Moerman (red.), *Liber Castellorum; 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, p. 122-143.

Hoek, C., 1979: 'Het St. Maartensrecht bij Delft', *Holland jrg. 11*, p. 40-45.

Hos, T., D. Paalman & P. Sannen, 2007: "Wolbrandskerke gevonden?", in: H.A. van Duinen & C. Esseboom (red.), *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie*, Dordrecht (Historische Vereniging Oud-Dordrecht), p.153-195.

Izereef, G.F., F.J. Laarman & R.C.G.M. Lauwerier 1992: "Animal remains from the Late Bronze Age and the Iron Age found in the Western Netherlands", in: R.M. van Heeringen, *The Iron Age in the Western Netherlands*, Amersfoort.

Jacobs, E., 2010: *Locatie 'Rijnsburgerweg 124', gemeente Leiden, Een inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (STAR 2728, Jacobs & Bumier Standaard Archeologisch Rapport).

Jansen, B., 2010. *Plangebied Ommedijsche Polder en Valkenburgse Meer, gemeenten Wassenaar en Katwijk. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 1651).

Jezeer, W., (in prep.): *Archeologisch onderzoek Oegstgeest-Nieuw Rijnfront*.

Jonge, W. de., 2006: "Ondergang. De crisis in het rijk en de teloorgang van Forum Hadriani", in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager, *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, p.146-160.

Jordanov, M., 2009: *Plangebied Meerburgerwetering, gemeente Zoeterwoude; een archeologische begeleiding en een archeologische opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 1734).

Jordanov, M.S. & R. de Groot, 2010: *Plangebied Vleedamsedijk 15 te Rockanje, gemeente Westvoorne: een archeologische begeleiding*, Weesp (RAAP-rapport 2008).

Jordanov, M., 2010: *Plangebied Begijnhofkapel, gemeente Brielle; een opgraving met beperkingen en archeologische begeleiding (protocol opgraven)*, Weesp (RAAP-rapport 2043).

Kruidhof, C.N., 2005: *Plangebied Veerweg (N478), gemeente Bergambacht. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (kartering)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1214).

Kempens, P.A.M.M. van, 2010: Plangebied technische ruimte t.b.v. een waterkunstwerk op het Andreasplein, gemeente Katwijk; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek d.m.v. een proefput, Weesp (RAAP-rapport 2055).

Koch, A.C.F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, nr. 88, 's-Gravenhage.

Kroes, R.A.C., 2011: *Kasteelterrein Rosenburgh, gemeente Voorschoten; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 2215).

Kruif, S. de, 2009: *Plangebied Overveerpolder, gemeente Oegstgeest; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 1997).

Leijnse, K., 2009: *Plangebied Trade Parc Westland Mars, gemeente Westland; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven en waarde-rend booronderzoek)*, Weesp (RAAP-rapport 1930).

Londen, H. van, 2006: *Midden-Delfland: the Roman Native Landscape Past and Present*, Amsterdam (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).

Meer, A. van de & P.H.J.I. Ploegaert, 2011: *Rotterdam Stadplein Hoogvliet. Een karterend inventariserend veldonderzoek door middel van een proefsleuf*, Rotterdam (BOORrapporten 473).

Müller, A. & J. van Doesburg, 2008: *Een archeologisch onderzoek naar een toevalsvondst in Katwijk-De Zanderij. De opgraving van de 'Romeinse weg' in oktober 2005*, Amersfoort (RAM 162).

Nierop, H.F.K. van, 1984: *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Dieren (Hollandse Historische Reeks 1).

Nokkert, M, A.C. Aarts & H.L. Wynia, 2010: *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 26).

Ooststroom, F.W. van, 2008: *Bouwhistorische verkenning boerderij de Hofwoning, 't Woudt 6-8 te Schipluiden, gemeente Midden-Delfland*. z.p.

Oude Rengerink, J.A.M., 1999a: *Oostvlietpolder: gemeente Leiden: Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, Amsterdam (RAAP-rapport 428).

Oude Rengerink, J.A.M., 1999b.: *Oostvlietpolder, vindplaatsen 2, 5, 6 en 7: gemeente Leiden: een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-2)*, Amsterdam (RAAP-rapport 480).

Parlevliet, D., 1997: *Archeologische vondsten in Katwijk*, Katwijk (ongepubliceerd typescript).

Ploegaert, P.H.J.I., 2009: *Rotterdam Stadswerf. Archeologisch onderzoek op het VOC-terrein te Delfshaven*, Rotterdam (BOORrapporten 356).
Ploegaert, P.H.J.I., 2010: *Rotterdam Compagniekwartier. Archeologisch onderzoek tussen de Havenstraat en de Achterhaven te Delfshaven*, Rotterdam (BOORrapporten 462).

Renswoude, J. van & J. Van Kerckhove (red.), 2009: *Opgravingen in Geldermalsen Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 35).

Roessingh, W. & E. Blom (red.) (in voorb.): *Huisen-Het Riet. Boeren of reizigers langs de limes bij Huisen?*, Amersfoort (ADC Rapport 1569).

Roest, J. van der & J. Bex, 2007: *Archeologisch onderzoek Gaslaan 125 te Den Haag. Bureauonderzoek*, Houten (Grontmij archeologische rapporten 547).

Roest, J. van der & J. Bex, 2008: *Archeologisch onderzoek Gaslaan 125 te Den Haag. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven*, Houten (Grontmij archeologische rapporten 627).

Siemons, H. & J.J. Lanzing (red.), 2009: *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige publicaties 11).

Skre, D., 2007: "Towns and Markets, Kings and Central Places in South-western Scandinavia c. 800-950", in: D. Skre (ed.), *Kaupang in Skiringssal*, Aarhus, p. 445-469.

Thanos C.S.I., 2001: *Plangebied Uithofslaen, gemeente Den Haag. Een aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, Amsterdam (RAAP-rapport 630).

Trierum, M.C. van, 1986: "Landschap en bewoning rond de Bernisse in de IJzertijd en de Romeinse Tijd", in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers V), p. 49-76.

Trierum, M.C. van, A.B. Döbken & A.J. Guiran, 1988: *Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986*, Rotterdam (BOORbalans I), p. 11-99.

Velde, H.M. van der (ed.), 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)*, Amersfoort (ADC Monografie 5).

Veldman, H.A.P. & E. Blom (red.), 2010: *Onder de zoden van Zaltbommel. Een rurale nederzetting en een grafveld uit de Romeinse tijd in het plangebied De Wildeman*, Amersfoort (ADC Rapport 1800).

Veldman, H.A.P. & E. Blom (red.) (in prep.): *Graven in Zoelen* (werktitel).

Vos, W.K., 2000a: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, 'vindplaatsen A en B'*, Bunschoten (ADC rapport 37).

Vos, W.K., 2000b: *Archeologisch Onderzoek op 'vindplaats A en het grafveld', Monster-Poeldijk*, Bunschoten (ADC rapport 56).

Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten, 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*, Den Haag.

Waasdorp, J.A., 2006: *Ontwikkelgebied Transvaal plus, gemeente Den Haag. Bureauonderzoek archeologische waarden*, Den Haag (Rapport 0624).

Warning, S., 2006: *Plangebied Vleerdamsedijk 15 te Rockanje, gemeente Westvoorne; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 1580).

Zoolingen, R.J. van 2007: *Wonen en werken op een Cananefaats erf. Tweede-eeuwse bewoning aan de Uithofslaan (Den Haag)*, Leiden (ongepubliceerde MA-scriptie Leiden).

Zoolingen, R.J. van, 2010: 'Een doorsnee Cananefaats nederzetting, of toch meer? De eerste bevindingen van nederzettingsonderzoek aan de Uithofslaan in Den Haag', *Westerheem* 59, p. 6-13.

Geraadpleegde bronnen:

Oud Archief Delfland, inv. nr. 3820.

Kaartboek Abdij van Loosduinen, fol. 36vs.

Illustratieverantwoording:

ADC ArchoProjecten

ArchoMedia BV

Archol

Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam

Erfgoed Delft en omstreken, Archeologie

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie

Gemeente Dordrecht, Bureau Monumentenzorg en Archeologie

Gemeente Rijswijk

Gouda, Afdeling Gebiedsontwikkeling

Hollandia archeologen

Jacobs & Burnier, archeologisch projectbureau

Leiden, Unit Monumenten en Archeologie

RAAP Archeologisch Adviesbureau

SOB Research